

Розділ 10. У ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ (60 – 90-ті роки XIX ст.)

Європа в другій половині XIX ст.

Економічний та соціальний поступ, який демонстрували західноєвропейські країни на рейках капіталістичного розвитку в першій половині XIX ст., вивів старий континент на провідні позиції світових цивілізаційних перемін, зробив взірцем для інших країн і народів щодо налагодження виробництва на нових технологіях, організації суспільно-політичного устрою і соціальних стосунків. Прогресивні технології промислового виробництва розкривали широкі можливості для поліпшення умов життя людей, накреслювали оптимістичні перспективи задоволення їхніх насущних потреб. Револьюційну роль відіграли відкриття виготовлення сталі (Г. Бессемер), електричного струму та його використання у виробництві та побуті (А. Вольт, М. Фарадей, Т. Едісон), створення технологій хімічного перетворення речовин. Ці відкриття спричинили т.зв. *другу індустріалізацію* в Західній Європі другої половини століття, наслідком якої стало різке зростання промисловості й виробництва нових товарів, поліпшення побутових умов життя населення. У розвинутих країнах зростала чисельність населення, змінювалася його соціальна структура: кількість зайнятих у сільському господарстві постійно зменшувалась (до 8 % в Англії на початку XX ст., 22 % у Бельгії і 35 % у Німеччині). Унаслідок запровадження нових технологій і матеріалів до всіх сфер виробництва звільнилася велика кількість людей, які змушені були мігрувати за океан у пошуках кращої долі (між 1875 і 1914 рр. Європу залишило понад 25 млн. осіб). Натомість у промисловості постійно зростала кількість зайнятих робітників, а їхня праця вимагала певних знань і вмінь. Зростання освіти серед робітництва тягнуло за собою усвідомлення ним своєї ролі у виробництві та суспільному житті.

Промисловий розвиток потребував згуртування зусиль підприємств і значних фінансових інвестицій. У зв'язку з цим розпочався процес утворення корпорацій – картелів, синдикатів, трестів, концернів, які об'єднували капітали і зусилля багатьох підприємств і банків. Такі корпорації прагнули контролювати цілі галузі виробництва і збуту продукції, чинити вплив на уряди країн, що було важливо з огляду розширення ринків збуту товарів, пошуку вигідних умов для розвитку виробництва та отримання прибутків. Великі концерни вивозили не тільки готові продукти, а й передусім капітал. Їхня активність була скерована на слаборозвинуті країни Азії, Африки і Латинської Америки, які за сприяння урядів перетворювались у **колонії європейських країн**. Політика, спрямована на розширення впливів і встановлення контролю в колоніях, отримала назву *імперіалістичної*. Її прихильники обґрунтовували політику “допомогою” у становленні “молодих” народів і країн, а також потребою надання “життєвого імпульсу” розвитку європейських націй. Насправді колоніальна політика призводила до формування великих колоніальних імперій. У її здійсненні передували Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Португалія, яким вдалося проникнути у слаборозвинуті країни і домогтися поширення там своїх впливів, створити величезні колоніальні території майже на всіх континентах.

Водночас у другій половині XIX ст. на європейському континенті стрімко зростала економічна і військова могутність Пруссії, яка прагнула об'єднати країни і території з німецьким населенням і здобути провідні позиції на міжнародній арені. У 1862 р. канцлером Пруссії став *Отто Леопольд фон Бісмарк* (1815-1898), який розпочав реалізацію ідеї “Великої Німеччини”. У 1864 р. Пруссія розгромила Данію, а 1866 р. завдала вирішальної поразки Австрії у битві під Садовою. У 1870 р. Пруссія виграла

війну з Францією і 18 січня 1871 р. у Версалі було проголошено **утворення Німецької імперії** (райху), до якої увійшли 25 німецьких країн. Нова імперія майже в два рази збільшила територію і населення. Вона була конституційною монархією, де майже вся влада зосереджувалася в руках прусського короля та його канцлера. Об'єднана Німеччина почала претендувати на провідну роль у європейських і світових справах.

Утворення Німецької імперії й швидке зростання її економічної та політичної могутності, послаблення імперій Габсбургів і Романових докорінно змінило **міжнародну ситуацію в Європі**. Франція і Росія мали підстави непокоїтись амбітними планами Німеччини, тому напруження між ними постійно зростало. Інтереси більшості європейських держав зіткнулися на Балканах, де у другій половині 70-х років під тиском визвольного руху слов'янських народів розпадалась Османська імперія. Росія, що прагнула розширити свої впливи на Балканах і в протоках, що вели з Чорного до Середземного морів, зустріла гідних суперників – Німеччину та Австро-Угорщину. У 1879 р. дві останні підписали союзний договір, а у 1882 р. до нього приєдналась Італія. Виник військово-політичний союз, скерований проти Франції та Росії. У відповідь на це Росія і Франція 1893 р. уклали між собою військову конвенцію. Претензії Німеччини на гегемонію в Європі і розширення своїх колоніальних володінь викликали опір з боку Англії, яка до певного часу зберігала нейтралітет і проводила політику “блискучої ізоляції”. Зі свого боку Росія інтенсифікувала свої дії на Закавказзі та в Середній Азії, приєднавши до імперії нові території.

Суттєві зміни у розвитку капіталістичних відносин, швидкий прогрес наукових знань, соціальні трансформації спричинили **світоглядні переорієнтації** в суспільній думці. У другій половині XIX ст. значного поширення набула *філософія позитивізму*, яка обґрунтовувала торжество наукових (“позитивних”) знань у розумінні природничих і соціальних процесів. Її творець – французький учений і філософ *Огюст Конт* (1798-1857) – спирався на здобутки природничих наук і пропагував всемогутність людського розуму, здатного розв'язати насувні проблеми суспільства. Його ідеї були розвинуті й доповнені еволюційною теорією англійського вченого *Чарлза Дарвіна* (1809-1882) і органіцистською філософією англійця *Герберта Спенсера* (1820-1903). Вони пропагували перевагу науки та наукових знань над ідеологічними й політичними доктринами, закликали до інтелектуалізації всіх сфер суспільної діяльності.

З другого боку, бурхливий розвиток наук про людину (психології, антропології, етнології та ін.) привернув увагу вчених до свідомісних процесів і культури. Шотландський антрополог *Д. Фрезер* (1854-1941) довів відповідність культурного стану людини певному етапу суспільного розвитку, змінність і цінність культурних здобутків людства. Ще далі пішов німецький філософ *Ф. Ніцше* (1844-1900), поставивши в центр суспільної еволюції “сильну індивідуальність”, здатну долати хаос універсуму та встановлювати в ньому порядок. До нових умов пристосовувалася теологічна доктрина християнської церкви. Протестантські теоретики схилялися до думки про потребу соціальної та духовної допомоги людині у змінюваному світі. Католицька церква в особі папи Пія IX 1864 р. опублікувала послання, в якому наполягала на збереженні традиційних догм християнства, засуджуючи нові ідейні течії та наукові здобутки – матеріалізм, свободу мислення, релігійну індиферентність. Послання викликало протести громадськості західноєвропейських країн. Новий папа Лев XIII (1878) був змушений провадити більш обережну політику щодо вірних.

Багатоманітність світоглядних орієнтацій, які набули поширення у другій половині століття, дали поштовх створенню **нових соціально-політичних доктрин**, що здобули своїх прихильників у багатьох країнах. Ідеологія та політика лібералізму приваблювала багатьох діячів в урядах західних країн. Разом з тим вона зазнала серйозної критики з

боку консервативних і радикальних політичних течій. Особливу роль у формуванні радикальної соціалістичної ідеології відіграв німецький учений *Карл Маркс* (1818-1883) і його доктрина, що отримала назву марксизму. У численних працях він обґрунтовував соціально-класову природу суспільного розвитку та історичне призначення промислового робітництва (пролетаріату) ліквідувати класову державу й створити справедливе безкласове суспільство (комунізм). З цією метою він закликав згуртувати робітників усіх націй для проведення “соціальної революції” і перетворення суспільства. Ці ідеї вперше були висловлені К. Марксом і його однодумцем – англійським підприємцем *Ф. Енгельсом* (1820-1895) у *Комуністичному Маніфесті* (1848). Пізніше обидва мислителі приділили увагу науковому обґрунтуванню ідеї світової соціалістичної революції (праця “Капітал” та ін.). У 1864 р. разом з групою англійських робітничих діячів вони заснували в Лондоні *Міжнародну асоціацію робітників* (I-й Інтернаціонал), який зайнявся поширенням соціалістичної ідеології у робітничих масах європейських країн. Своєю діяльністю К. Маркс і Ф. Енгельс поборювали інші соціалістичні доктрини (Л. Бланкі, П. Прюдона, Ф. Лассалю, М. Бакуніна тощо). Соціалістична ідеологія знайшла відображення у виникненні й діяльності *соціал-демократичних робітничих партій* європейських країн, які виступили захисниками соціальних і політичних інтересів робітництва. Першою невдалою спробою запровадження соціалістичних порядків стала у березні 1871 р. Паризька комуна, пов’язана з поразкою Франції у франко-пруській війні.

У контексті такої ситуації в Європі **польські землі** продовжували залишатися у складі трьох імперій – російської, німецької та австро-угорської. Після придушення Січневого повстання 1863-1864 рр. і проведення земельної реформи у Королівстві Польському Росія приступила до перетворень, котрі повинні були модернізувати монархію при збереженні абсолютизму. Австрійська монархія після двох поразок від Італії та Франції (1859) й Пруссії (1866) була змушена вдатися до реформ, щоб послабити відцентрові тенденції. У 1867 р. Габсбурзька імперія була перетворена на дуалістичну конституційну монархію *Австро-Угорщину*, в якій Угорщина отримала автономію, а в коронних краях було запроваджено елементи самоврядування. Економічний поступ і соціальні зміни, загострення суперництва європейських держав відсунули польське питання на другий план. Воно перетворилось у внутрішню справу країн-загарбниць. Польське суспільство також переживало період глибоких структурних змін і розробки нових концепцій національної егзистенції.

Політика Росії, Німеччини та Австро-Угорщини стосовно поляків

Росія. Після придушення Січневого повстання царат вирішив ліквідувати залишки автономії королівства, поступово інтегрувати його землі до імперії. Ще 1864 р. для проведення необхідних адміністративних змін було створено Урядуючий комітет під формальним керівництвом намісника Ф. Берга. Фактично ж усіма справами керував русифікатор князь *В. Черкаський*, який очолював Комітет у справах Королівства Польського. На засіданні комітету імператор Олександр II оголосив, що змістом перетворень є “остаточне і органічне злиття цієї частини держави з іншими”.

У 1865 р. було скасовано назву “Королівство Польське” і замінено її *Привіслянським краєм*, а посаду намісника – генерал-губернатором. Російська мова стала офіційною мовою адміністрування. У 1866-1871 рр. скасовано органи, які символізували автономію: Державну раду, Адміністративну раду, урядові комісії. На їх місце запроваджено російські місцеві адміністративні органи, пошту, фінансові структури. 1867 р. почав діяти новий адміністративний поділ на десять губерній. На керівні посади в адміні-

страції було призначено майже виключно росіян, які прибули до краю зі своїми родинками.

Уся влада була зосереджена в руках генерал-губернатора, який спирався на поліцію, жандармерію, армію і адміністративний апарат. Аж до I-ї світової війни край перебував на військовому становищі, діяла цензура і суворий нагляд за громадською діяльністю. У той же час як в Росії були проведені реформи самоврядування (земства), судова, освітня; однак на польські землі їх дія не поширювалася. Переслідування торкнулися також католицької церкви. Її земельні володіння були конфісковані, закрито 129 монастирів. Указом царя 1867 р. католицьку церкву підпорядковано Римо-католицькій колегії у Петербурзі, що викликало конфлікт з церковною ієрархією. Рішенням уряду непокірні священники були заслані до Сибіру. Вжито заходів для ліквідації греко-католицької церкви на Підляшші та Холмщині, примусового переходу віруючих (переважно українців і білорусів) у православ'я. Для прискорення цього процесу уряд вдався до військових паціфікацій сіл.

Політика царської адміністрації була спрямована на посилену русифікацію всіх сфер життя поляків. Особливо яскраво це проявлялося в освіті. У 60-х роках запроваджено російську мову викладання всіх предметів у гімназіях (польська мова залишалась як факультативний предмет); у 1885 р. російська мова стала обов'язковою і в народних школах. У 1869 р. було закрито варшавську Головну школу, а на її місці створено імператорський російський Варшавський університет. З часу проведення освітньої реформи в Росії (1872) зникла всяка відмінність польського шкільництва від загально-російського. Особливо несприятливими для польської освіти були роки перебування на посаді куратора варшавського шкільного округу *О. Апухтіна* (1879-1897), який, приступивши до обов'язків, оголосив, що через десять років кожна польська мати буде співати над колискою дитини російські пісні. Він запровадив покарання молоді за вживання в школі польської мови. За його урядування було заборонено викладати історію, літературу і географію Польщі, зменшено кількість шкіл і гімназій, обмежено доступ до них дітям з бідних родин. Боротьба з польською мовою досягла кульмінації за генерал-губернатора *Й. Гурка* (1883-1894). Наслідком цього стало відставання польського шкільництва навіть від російського, зниження освітнього рівня населення. Тривалі роки урядування *О. Апухтіна* в галузі освіти поляки називали "апухтінською ніччю" (за іронією долі його родина пізніше була полонізована).

Посилена русифікація не принесла очікуваних наслідків. Польська громада знайшла способи опору русифікації, обмеживши своє спілкування з адміністрацією, засновуючи таємні бібліотеки та гуртки. У 1885 р. був створений таємний "літаючий університет". Але головним місцем виховання молоді на довгі роки стала родина.

Ще більш гострих форм набуло переслідування поляків у Литві, Білорусі та Україні. Поляки і польська мова були рішуче усунуті з усіх діялок суспільного життя. Полякам було заборонено купувати землю (дозволялося лише успадковувати), а на маєтки накладалася контрибуція в розмірі 10 % річних прибутків. Водночас русифікація заторкнула і корінні народи цих земель. У 1863 р. заборонено друкувати книжки українською мовою, в 1865 р. – литовською й білоруською. До початку XX ст. царат дотримувався незмінної політики в польському питанні, прагнучи не допустити консолідації польської громадськості й посилення національного руху.

Політику **Німеччини** в польському питанні з 60-х років формував "залізний канцлер" *О. фон Бісмарк*. Після поразки повстання в Королівстві Польському прусська влада вдалася до репресій проти поляків, що брали в ньому участь або надавали допомогу. Відповіддю була солідарність усіх верств у захисті своїх економічних і культурних прав, окреслених ще на Віденському конгресі 1815 р. До певного часу

Бісмарк, зайнятий справами об'єднання Німеччини, відкладав "польське питання" на майбутнє. Його бачення цієї проблеми містилося в рамках державних інтересів Пруссії та Німеччини: забезпечення суворої лояльності до держави. Перешкодою цьому він вважав позиції патріотичної шляхти і костелу, які "підбурювали" населення "нереальними" обіцянками створення польської держави.

Коли процес об'єднання німецьких країн навколо Пруссії було завершено і 1871 р. проголошено створення Німецької імперії, Бісмарк вжив рішучих заходів щодо зміцнення єдності держави. Перепоною на шляху до її досягнення він вважав збереження культурних прав поляків і сильний вплив католицької церкви на населення. У 1871 р. він проголосив політику *культуркампфу* – "боротьби за культуру", яка передбачала рішуче утвердження німецької мови та культури в адміністрації й освіті, обмеження впливу католицької церкви та підпорядкування її державі. Ця політика мала на меті розширити контроль світської влади за всіма сферами життя населення, досягнення його державної єдності на ґрунті німецької культури. На практиці це означало стирання територіальних та етнічних відмінностей між громадянами імперії, проведення жорсткого курсу на онімення населення. Політика "культуркампфу" проводилась в усіх німецьких землях, але в польських вона набула яскравого антипольського спрямування. Бісмарк не приховував своїх антипатій до поляків, вважаючи їх фактором послаблення Німеччини.

У 1872-1876 рр. були видані закони, згідно з якими німецька мова визнавалася єдиною урядовою мовою в адміністрації та судівництві, а польських чиновників звільняли або переводили в німецькі провінції. Розпочалася кампанія онімення місцевих польських назв; "Велике Познанське Князівство" стало *Познанською провінцією*. Навчання в народних школах і гімназіях було повністю переведено на німецьку мову; польська мова залишалася лише окремим факультативним предметом у народних школах і деяких гімназіях. Але й такий стан вважався тимчасовим, доки населення повністю не опанує німецької. Обмежень зазнало видання польської преси і літератури.

Особливу увагу Бісмарк приділяв боротьбі з католицькою церквою. Вона проводилася в усіх німецьких землях, але з особливою наполегливістю – в польських. Канцлер вважав, що католицизм, підпорядкований Ватікану, є джерелом партикуляризму й поширення впливів феодальної аристократії. У 1871-1875 рр. були схвалені закони, які усували церкву від опіки над шкільництвом, реєстрації актів громадянського стану (народжень, шлюбів). Крім цього, держава підпорядковувала собі процедуру призначення на посади священників та церковних ієрархів. За новими законами священнослужителем міг стати лише німецький громадянин, який отримав згоду провінціальної адміністрації і склав спеціальний "іспит з культури". До найбільш гострих відносилися закони: 1871 р. – про покарання священників ув'язненням за ворожі щодо уряду проповіді; 1873 р. – про обов'язкові державні іспити священників і право вето уряду щодо кандидатів на церковні посади.

Нові закони викликали протести католицького духовенства, призвели до розриву відносин Німеччини з Римом. Відповіддю властей стали арешти священників, закриття семінарій. У 1874 р. були ув'язнені кілька єпископів і архієпископ гнєзненський і познанський *Мєчислав Льодоховський* (1822-1902), який не відрізнявся патріотичними настроями, але зберігав вірність папському престолу. Після звільнення з в'язниці 1876 р. він був змушений емігрувати до Італії. Внаслідок арештів майже 100 парафій залишилися без священників. Переслідування католицької церкви мало зворотні наслідки: більшість вірних були обурені й тісніше згуртувалися навколо костелу; серед частини поляків Сілезії, Помор'я поширилися патріотичні настрої.

У 1878 р. Бісмарк припинив антикатолицьку акцію, не досягнувши поставлених цілей і зустрівши опір з боку поляків, німецьких католиків і Ватикану. Між Німеччиною та Римською курією було відновлено стосунки, скасовано низку найбільш радикальних законів. На певний час антипольська політика німецького уряду пригальмувалася, але більшість схвалених законів продовжувала діяти.

Німеччина була конституційною монархією. Тут діяв загальнонімецький парламент – *рейхстаг*, що обирався загальним голосуванням. Але його компетенції обмежувалися справами зовнішньої політики. У внутрішніх питаннях більше значення мали земельні парламенти та уряди, щодо поляків – пруські. У імперському рейхстазі і пруському ландтазі поляки були представлені невеликою групою лояльних депутатів, які не чинили поважного впливу на урядові рішення. У період “боротьби за культуру” польські депутати зблизилися з німецькими консерваторами і виступали проти лібералів та соціал-демократів, які вимагали розширення повноважень парламенту.

Натомість зріс пасивний **опір польського населення** політиці онімечення. Спираючися на досвід політики “органічної праці” 30 – 40-х років XIX ст., польські діячі закликали населення використовувати легальні громадські форми об’єднання, кооперації, підприємництва, які дозволяли створювати незалежні від держави національні структури: гуртки, школи, підприємства, кооперативи тощо. Одним з ідеологів “органічної праці” у Великопольщі був *Іполіт Цегельський* (1813-1868), вчитель, учений, підприємець. Він заснував у Познані невелику фабрику, пропагував ідеї активної праці та підприємництва. За його ініціативою було відновлено діяльність *Центрального господарського товариства*, яке незабаром очолив *Максиміліан Яцковський* (1815-1905). Тому вдалося розбудувати систему селянських гуртків, які займалися просвітою і поширенням сільськогосподарських знань на селі. Були створені кілька польських банків (Земельний банк, Селянський банк), кредитних кооперативів, які надавали позички для зміцнення господарств і підприємницької діяльності. Польські ремісники, торговці, дрібні підприємці об’єднувались у різні кооперативи. Розвивались освітні гуртки та організації. 1872 р. у Познані виникло *Товариство народної освіти*, яке незабаром утворило 104 бібліотеки в селах і містах. 1879 р. пруські власті заборонили його діяльність, але замість нього виникло *Товариство народних читалень*, яке розгорнуло просвітницьку діяльність у ще ширших масштабах, включаючи землі Сілезії, Помор’я, Вармії і Мазур. Важливу роль в опорі онімеченню відігравала польська преса – газети *Дзеннік познанський*, *Орендовнік*, *Тижоднік велькопольський* та ін.

Тривала боротьба з онімеченням також в інших землях Пруссії. На Помор’ї серед кашубів її розгорнув лікар і літератор *Флоріан Цейнова* (1817-1881), який писав твори кашубською мовою, а також *Гієронім Дердовський* (1852-1902). На Мазурщині активну просвітницьку діяльність провадив *історик Войцех Кентжинський* (1838-1918), який 1872 р. заснував тут таємне *Товариство мазурської народної інтелігенції* (на його честь 1946 р. м. Раценборк було переіменоване на Кентжин). В Ольштині (Вармія) ідеї польського відродження поширювала *Газета ольштинська*, яку редагував учитель *Ян Лішевський* (1852-1894). У Сілезії здобули популярність публіцистика й літературні твори *Кароля Мярки* (1825-1882), який редагував часопис *Католик*, а також польські газети (“Газета опольська”, “Новіни Шльонске”).

Об’єднання Німеччини і боротьба за розширення її впливів на міжнародній арені спричинили пожвавлення німецького націоналізму, який певний час залишався на ліберальних позиціях. У 80-х роках Бісмарк вирішив використати націоналістів в інтересах зміцнення імперії. Німецькі націоналісти домагалися повної асиміляції національних меншин, насамперед поляків. У 1885 р. Бісмарк розпочав **нову антипольську кампанію**, яка у публіцистиці отримала назву *пруськi згони*. Її першим кроком було

одночасне примусове видалення за кордони Німеччини всіх поляків, які не були німецькими громадянами. Близько 26 тис. робітників-поляків з Королівства Польського і Галичини, які приїхали на заробітки до Німеччини, були брутально вивезені зі східних провінцій держави.

Нові кроки німецького уряду були пов'язані із загостренням конфронтації з Росією. За таких умов поляків, які проживали також в Росії, Бісмарк вважав "п'ятою колоною", яка може бути використана східним сусідом. З метою послабити економічні та політичні позиції поляків у Пруссії 1886 р. прусський сейм, за пропозицією уряду, створив *Колонізаційну комісію*, якій виділив 100 млн. марок для викупу польської земельної власності й продаж її німецьким колоністам. Для акції обрали сприятливий момент, оскільки аграрна криза негативно відбилася на поміщицьких маєтках, і польські землевласники охоче продавали частину землі. Однак незабаром, під впливом патріотичної агітації, вони припинили продаж і розпочали проведення власної політики парцеляції землі. Використовуючи створені банки і кооперативні спілки, поляки займалися викупом земель німецьких землевласників і продажем її польським селянам. Польські спілки діяли більш справно, ніж Колонізаційна комісія, і це дало змогу звести нанівець спроби економічного витіснення поляків. Уряд був змушений шукати нових засобів наступу.

Якщо Росія і Німеччина проводили жорстку антипольську політику, то в **Австрійській монархії** склалася відмінна ситуація. Після розгрому революції 1848-1849 рр. упродовж дев'яти років в імперії панував поліцейний режим, очолюваний міністром внутрішніх справ *А. Бахом*. Намісником Галичини увесь цей час був польський аристократ граф *Агенор Голуховський* (1812-1875), який вірно служив Габсбургам і закликав до цього польську шляхту. Він поступово заміняв німецьких і чеських чиновників польськими, будував плани розширення польського впливу в усій Галичині, щоб перетворити її на "польську" частину імперії. Намісник обмежував права русинів-українців, пояснюючи це їхніми зв'язками з Росією, скасував вивчення української мови в гімназіях, намагався перевести українську мову на латинський алфавіт. Усі ці заходи поєднувалися з пропагандою етнічної єдності поляків та українців, ідей відновлення триєдиної Польщі-Литви-Русі.

Поразка Австрії у війні з Італією та Францією 1859 р. поставили імперію перед загрозою фінансового краху. Імператор Франц Йосиф призначив *А. Голуховського* головою імперського уряду з метою проведення реформ і залучення на бік монархії польської, чеської та угорської аристократії. 20 жовтня 1860 р. був оголошений указ імператора (*жовтневий диплом*), згідно з яким створювалися провінційні сейми і центральна Державна Рада, яким передавалася частина повноважень у місцевому та центральному управлінні. Ці представницькі органи повинні були складатися переважно з шляхти. Однак угорська аристократія та німецькі ліберали визнали ці поступки недостатніми. *А. Голуховський* пішов у відставку, а його місце посів німецький ліберал *А. Шмерлінг*. Останній підготував новий указ імператора, опублікований 26 лютого 1861 р. (*лютневий патент*). Він продовжував лінію "жовтневого диплому" і фактично запроваджував в Австрії *конституційну монархію*. Парламентські функції покладалися на двопалатну Державну Раду (рейхсрат). Верхня палата – Палата панів – складалася з аристократії та вищих урядовців, які призначались імператором або входили за посадою. Нижня палата формувалася з депутатів, делегованих провінційними представницькими органами – сеймами. У компетенцію Державної Ради входило прийняття законів і бюджету імперії.

Місцевими представницькими органами, яким було передано певні функції самоврядування, були *крайові сейми*. У Галичині був створений крайовий сейм, який

мав право приймати постанови і контролювати справи місцевого самоврядування (міста, повітів, гмін), землеустрою і будівництва, культури і освіти, громадського життя, податків. Його діяльність визначалася крайовим статутом і сеймовою виборчою ординацією (правилами виборів). Виборча система була складена недемократично, забезпечуючи величезні переваги заможним верстам, передусім аристократії та шляхті. Галицький сейм складався зі 150 депутатів (послів), які роздільно обиралися шістьма соціальними групами населення. Перші дві групи депутатів взагалі не обирались, а ставали депутатами за посадою, т.зв. “вірилісти”. Ними були сім депутатів, представлені трьома львівськими архієпископами (в тому числі греко-католицьким), двома перемишльськими і тарновським та станіславівським єпископами. Ще два місця серед депутатів займали ректори Львівського та Краківського університетів. Решту – 141 депутата – обирали виборці, поділені по 4-х куріях, в кожній з яких було запроваджено майновий ценз. Перша курія великої земельної власності, до якої належали землевласники, що сплачували не менше 100 золотих ринських податків щорічно, обирала у прямих виборах 44 послы (29,3 %). Кількість виборців у цій курії складала лише 0,4 % населення краю. Друга курія великих міст обирала 20 депутатів, а саме: зі Львова 4, Кракова 3, по одному від восьми менших міст (Перемишль, Броди, Самбір, Тарнув та ін.). У виборах брали участь лише заможні міщани. Всього 3 депутати обиралися по третій курії торгово-промислових палат. Таких палат було лише три, а кількість виборців тут налічувала 116 осіб (!). Нарешті у четвертій курії громад обирали 74 депутатів (49,3 %). Виборцями тут були мешканці сіл і містечок, які сплачували прямі податки. Вибори тут були двоступеневі: спочатку обирали т.зв. “виборців” (у співвідношенні 1 до 500), котрі потім відкритим голосуванням (!) на спеціальних з’їздах обирали депутатів. Загалом виборчі права отримало лише 10 % населення краю. Крім цього, вражаюча непропорційність у представництві соціальних груп населення у Східній Галичині забезпечувала величезні переваги польській аристократії та шляхті над переважно українським селянством. Крайовий сейм обирав зі свого складу маршалка та його заступників, яких затверджував імператор (спочатку маршалок призначався), а також постійний виконавчий орган сейму *Крайовий виділ*, що складався з маршалка і шести членів. Представницька вертикаль включала повітові і гмінні виборні ради з відповідними виконавчими відділами.

Основні важелі влади зосереджувалися в державних структурах. Намісник Галичини призначався імператором і підпорядковувався центральному уряду. Він спирався на старостів повітів і вйтів гмін, а також директорів поліції у Львові та Кракові.

Після оголошення “лютневого патенту” Галичина була остаточно об’єднана у єдиний коронний край – “Королівство Галіції і Лодомерії з князівствами Освенцімським і Заторським та великим князівством Краківським”, на який поширювалася компетенція намісництва і крайового сейму. Укази 1860-1861 рр. поклали початок “конституційної ери” розвитку Австрійської імперії, у ході якої поступово запроваджувались демократичні свободи.

Польська аристократія і шляхта Галичини вітали перебудову монархії в напрямку автономії її провінцій. Краківські консерватори на чолі з магнатом графом *Адамом Потоцьким* (1822-1872) і львівські демократи, очолювані *Францішком Смолькою*, будували плани розширення автономії Галичини і перетворення її в центр об’єднання польських земель під владою Габсбургів (“польський П’ємонт”). Однак на заваді реалізації цих планів була позиція українських селянських депутатів у галицькому сеймі, які під час перших виборів навесні 1861 р. здобули 49 місць. Проти польського шляхетського блоку виступили в сеймі також поодинокі греко-католицькі священники і віце-маршалок сейму – уніатський єпископ С. Литвинович, які домагалися забезпечення

національно-культурних прав українського населення, не погоджувалися з наданням полякам у Галичині однонаціональної автономії.

Повстання 1863-1864 рр. відволікло увагу польських патріотичних кіл від проблем Галичини і скерувало їхні зусилля на допомогу повстанцям. У відповідь австрійський уряд оголосив тут стан облоги, вдався до арешту активних польських патріотів. Між тим проти централістської політики уряду німецьких лібералів виступила угорська шляхта, вимагаючи подальших кроків на шляху федеративної перебудови монархії. Після поразки австрійської армії від прусаків у битві під Садовою 1866 р. імператор Франц Йосиф був змушений піти на поступки угорцям. Відчуваючи слабкість монархії, польські шляхетські кола після тривалої дискусії в грудні 1866 р. схвалили адрес (петицію) до імператора (84 голоси “за” і 40 “проти”), в якій готові були зайняти лояльні позиції по відношенню до монархії за умови її перебудови на федеративних засадах і надання полякам повної автономії в Галичині. Адрес закінчувався відомими словами: “Без страху відступити від нашої національної думки, з вірою у покликання Австрії і рішучість змін (...) з глибини наших сердець свідчимо, що при тобі, найясніший пане, стоїмо і стояти хочемо”.

Рис.42. Засідання крайового сейму у Львові. Малюнок А.Фідлера.

Переконаний у лояльному ставленні польських кіл Галичини, Франц Йосиф обмежився задоволенням вимог угорців і перетворенням монархії у дуалістичну *Австро-Угорщину*. У липні 1867 р. угорці отримали окремий парламент і уряд, а також право управління в рамках Угорського Королівства. Польським консерваторам імператор пообіцяв розширити автономні права Галичини. У грудні 1867 р. він підписав *Конституцію*, яка закріплювала дуалістичний характер монархії та окреслювала компетенції крайових органів влади, що мало відрізнялися від “жовтневого патенту” 1861 р., натомість проголошували основні демократичні свободи – слова, друку, зборів, організацій.

Таке розв’язання викликало розчарування поляків у Галичині. Тільки **краківські консерватори** твердо стали на позиції співпраці з Габсбургами, формуючи програму відбудови Польщі під їхнім скіпетром. Взамін за співробітництво вони вимагали подальшого розширення прав поляків у Галичині. Ці вимоги були сформульовані у *Резолюції* галицького сейму 24 вересня 1868 р. Не задовільнивши усіх вимог, імператор

Франц Йосиф упродовж кількох років запроваджував у життя основні положення “Резолюції”, які в сутності дозволили полякам здобути польську автономію в Галичині. У 1869 р. за розпорядженням віденського уряду було запроваджено польську мову як офіційну в адміністрації, судівництві і освіті. 1871 р. створено посаду “міністра до справ Галичини”, яку посів польський аристократ. Тоді ж було полонізовано Краківський і Львівський університети. У руках поляків опинилися всі основні важелі управління в Галичині; вони швидко розбудовували систему освітніх, культурних і господарських організацій. У зв’язку з цим і польські демократи, які спочатку стояли в опозиції, поступово перейшли на лояльні позиції співробітництва з монархією. Польські консерватори і ліберали мали велику користь від такої співпраці. Намісники Галичини і маршалки сейму завжди призначалися з числа польських консерваторів. Вони ж обіймали високі посади прем’єрів і міністрів у центральних урядах Австро-Угорщини: прем’єрами урядів у Відні були *Альфред Потоцький* (1870-1871), *Казімеж Бадені* (1895-1897), міністрами фінансів – *Ю. Дунаєвський*, *Л. Білінський*, *В. Коритовський*, *В. Залеський*, міністром закордонних справ – *А. Голуховський* (молодший), міністром освіти – *С. Мадейський*, *Л. Цвіклінський*.

Українці в Галичині. Імператор і віденський уряд у своїй політиці цілком поклалися на польських консерваторів. Русини-українці були повністю усунуті від владних важелів, а їхні національно-культурні права поступово обмежувалися. Втрата надій на підтримку центрального уряду призвела до розколу українського національного руху. У 60-х роках частина його консервативних діячів почала орієнтуватися на Росію, шукаючи протидії поширенню полонізації. Сформувалася впливова течія *москвофілства*, яка за прикладом чехів та інших поневолених слов’янських народів вбачала в царській Росії можливого рятівника русинів-українців від ополячення. Її представники схилялися до визнання приналежності українців до єдиної з росіянами давньої “руської” нації. Один з діячів москвофілства *Б. Дидицький* писав, що лише Росія “може вирішити, як слід, українську справу”. Москвофіли закривали очі на антиукраїнську політику царату в самій Росії.

З 60-х років у Галичині активно розвивався також *народовський* український рух, який спирався на визнання єдиної української нації та підтримку діячів українського національного відродження в Наддніпрянській Україні. За допомогою наддніпрянців у Галичині створювалися перші культурно-освітні організації (“Просвіта” 1868 р., Товариство ім. Шевченка, газета “Діло” та ін.). Народовці, як і москвофіли, виступали за надання українцям рівних прав з поляками в Галичині. Однак вони не погоджувалися з теорією приналежності українців до єдиного “руського” народу, вимагали запровадження фонетичного українського письма – на відміну від етимологічного, якого дотримувалися москвофіли, поборювали консервативно-патріархальні та клерикальні ідеї своїх опонентів з протилежного табору. Поступово між народовцями і москвофілами дійшло до принципових розходжень і взаємної ворожнечі. З цього користали польські правлячі кола, які, в залежності від обставин, зближувалися то з одними, то з другими, щоб не допустити зміцнення позицій українців. Ситуація ускладнювалася тим, що переважна маса українського селянства тривалий час залишалася малоосвіченою і пасивною. Тому народовці проводили широку просвітницьку діяльність серед селян, результати якої принесли вітчутні наслідки лише наприкінці XIX ст.

Польські консерватори, які зосередили в своїх руках владу в Галичині, сприймали українське питання лише як національне і погоджувалися на певні поступки українському селянству. Але вже у 70-х роках відбулося зміцнення українського народовського руху. Цьому сприяло перенесення центру українського культурно-національного руху з Наддніпрянщини до Галичини, де конституційні порядки, на відміну від

Росії, давали можливість прояву національного життя. *Київська українська громада* (В. Антонович, О. Кониський та ін.) всіляко підтримувала народовців Галичини, спонукаючи їх до активної просвітницької діяльності. Великий вплив на галицьких українців мав київський громадівець М. Драгоманов, який був змушений емігрувати на Захід і звідти підтримував зв'язки з молодими українськими діячами І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким та ін. Він поширював серед галицьких українців європейські ідеї лібералізму, соціалізму і демократії, прагнучи усунути консервативно-клерикальні впливи з молодого національного руху галицьких українців. Під впливом київської громади і М. Драгоманова народовці розпочали формування політичних програм українського національного руху, які б спиралися на селянство. У 1885 р. у Львові вони створили *Народну раду* на чолі з послом сейму *Ю. Романчуком* і вже незабаром проголосили свої вимоги: "Хочемо автономії країв і автономії народів". Це означало прагнення українців здобути рівні права з поляками в суспільно-політичному житті Галичини. У цих намірах їх підтримувала київська громада, діячі якої бачили єдиний спосіб збереження української ідеї у розбудові національного життя в межах конституційної Австро-Угорщини (за прикладом поляків). Тому вже з кінця 70-х років кияни спонукали галицьких народовців до співпраці й порозуміння з польськими консерваторами й демократами в Галичині. Ідея польсько-українського порозуміння порізному сприймалася польською стороною. Краківські консерватори і ліберали схилилися до думки про можливість угоди при збереженні головних важелів влади за поляками. Це не суперечило їхній стратегічній меті відбудови федеративної польської держави з включенням до неї України, Білорусі та Литви, яка у віддаленій перспективі повинна привести до злиття непольських народів у єдиній "польській політичній нації". Проте більшість польської шляхти і землевласників з недовірою ставилася до українських вимог, вважаючи українських селян безнаціональною масою, яка загрожує їхнім становим інтересам. Тому численні спроби українсько-польського порозуміння на платформі розширення культурно-політичних прав українців в Галичині закінчувалися невдачею (спроби 1861, 1869, 1875, 1881-1882 рр.), а соціальна і міжнаціональна ворожнеча продовжувала зростати.

У другій половині 80-х років, коли через суперництво на Балканах загострилися стосунки Австро-Угорщини та Росії, у правлячих колах Відня виникла ідея використати український національний рух проти Росії. Ця ідея була підтримана київськими громадівцями. Не була вона байдужою і польським консерваторам, що плекали надії приєднання Королівства Польського та України до Австро-Угорщини і створення об'єднаного Польського королівства під скіпетром Габсбургів. У результаті низки таємних переговорів київських громадівців з високими львівськими та віденськими урядовцями при участі галицьких народовців (О. Барвінського) було досягнуто угоди про розширення культурних і політичних прав українців у Галичині. Підсумком цих переговорів стало проголошення восени 1890 р. *нової ери* польсько-українських стосунків. Усна угода, на якій наполягав Відень, передбачала розширення доступу українців до галицьких адміністративних структур і сейму, державну підтримку українських громадських організацій, рівноправність української мови в галицьких урядах, зрівняння в правах греко-католицької церкви з римо-католицькою, створення кафедр історії України у Львівському університеті, запровадження фонетичного письма в шкільництві тощо. На певний час угода "нової ери" зменшила міжнаціональне протистояння в Галичині та сприяла розширенню впливів українців у всіх сферах життя краю. Але польська адміністрація і політичні партії швидко усвідомили небезпеку зміцнення українського національного руху, який претендував на поділ краю за національною ознакою і, тим самим, перекреслював плани відбудови Польщі в рамках

імперії Габсбургів. Тому угода виконувалася повільно і незабаром була зведена нанівець. З середини 90-х років напруження у польсько-українських стосунках почало зростати з новою силою.

Польське суспільство: економічний розвиток і соціальні зміни

Людність. Друга половина XIX ст. стала часом значного цивілізаційного поступу, який був пов'язаний з індустріалізацією, впровадженням до виробництва і побуту здобутків науки і техніки, зростанням освіченості і культурного рівня населення усіх європейських країн. Поляки не стояли осторонь цих процесів. Поступ відбувався повільно і його результати стали відчутними на початку XX ст. Ще у 60-70-х роках XIX ст. рівень споживання основних продуктів і медичного обслуговування серед поляків був низький. За підрахунками дослідників, середній поляк в Королівстві Польському споживав із продуктами тільки 70 % калорій, необхідних для життєдіяльності людського організму, і можна стверджувати, що більшість поляків завжди залишалася голодною. 1862 р. у Королівстві Польському практикували лише 408 лікарів, в Галичині – 265. З лікарської допомоги користало лише 20 % населення, а заразні хвороби були причиною смерті у 41 % всіх захворювань. Дитяча смертність до п'ятого року життя забирала 45 % всіх дітей. Середня тривалість життя в польських землях становила 25-30 років (у Франції, Англії, Швеції – 42 роки). Але вже на початку XX ст. ці показники виглядали краще. Смертність впала з 35-36 % до 22-23 %, середня тривалість життя зросла до 35 років, на Познанщині – 45 років. Результатом цивілізаційного поступу був “демографічний вибух” у європейських країнах, який заторкнув і поляків. За 40 років (від 1870 до 1910) чисельність поляків зросла у 2,2 рази – з 10,1 млн. у 1870 р. до 22,1 млн. у 1910 р. (у 1900 р. поляків налічувалось 17,1 млн.).

Позитивну роль у демографічних процесах відіграла *урбанізація*, збільшення населення міст. Загальна динаміка зростання чисельності міського населення в польських землях представлена такими цифрами: 1870 р. в містах проживало 8 % всього населення, 1900 р. – 17,55 %, 1910 р. – 21,4 % (найбільший відсоток міських мешканців був у 1910 р. у Верхній Сілезії – 36,2 %). Населення Варшави у 1864-1914 рр. зросло з 244 тис. до 885 тис. осіб, Лодзі – від 40 тис. до 687 тис. осіб.

Зміни в господарському розвитку охопили всі землі, на яких проживали поляки. Вони залежали передусім від політики правлячих кіл, традицій і способу життя населення, економічної кон'юнктури тощо. Загальний напрям цих змін зумовлювався розвитком капіталістичних відносин, втягненням усе більших мас людей у виробничі і ринкові стосунки. Упродовж другої половини століття основна маса поляків залишалася зв'язаною з сільським господарством і земельними відносинами. Земельні реформи, проведені в *Пруссії* в першій половині XIX ст., мали на меті збереження насамперед великого поміщицького володіння. У підсумку на початку 60-х років великим землевласником належало у Познанщині понад 60 % земель, на Помор'ї – понад 70 %, Сілезії – 50 %. Велика земельна власність залишалась тут основним виробником сільсько-господарської продукції. Польські поміщики, незважаючи на спроби обмежити ареал їхніх володінь, добре пристосувалися до ринкових умов, активно використовували кредити, найману працю, нові агрокультури і техніку. Це давало змогу збільшувати врожайність і поголів'я худоби.

Селянське господарство в Німеччині розвивалось повільніше, в умовах жорсткої диференціації, яка, при зміцненні великих селянських господарств, викидала на ринок найманої праці 4/5 сільського населення. Міцні селянські господарі змушені були переходити до інтенсивного землекористування, запроваджувати спеціалізацію, вирощу-

вання технічних культур і відгодівлю худоби. Наприкінці XIX ст. поміщицькі та селянські господарства Познанщини, Помор'я, Сілезії, Вармії і Мазур мало відрізнялися від західноєвропейських. (За показником середньої врожайності з гектара чотирьох головних зернових культур Познанщина і Сілезія були на рівні з Великобританією – 19 центнерів, випереджали Францію – 13 центнерів і поступалися німецьким землям – 20 центнерів).

Російський царат, проводячи земельну реформу 1864 р., прагнув послабити польських землевласників-шляхту і привернути на свій бік селянство. Тому за реформою 1864 р. селяни отримали у власність всю землю, яку вони обробляли. Земельні наділи отримали навіть 175 тис. родин безземельних селян. Поміщики зберегли в своїх руках більшу частину володінь (55,6%), а селяни відчували брак землі. Не була врегульована справа сервітутів (лісів і пасовищ), які формально залишались у власності поміщика, але за традицією використовувалися селянами. Земельна реформа 1864 р. та її реалізація призвели до повної незалежності селянина від поміщика (громади отримали самоврядування, незалежне від попереднього землевласника), підважила позиції шляхти на селі, змусивши її пристосовуватися до капіталістичних порядків. Селяни перетворились у самостійну соціальну верству, яка лише поступово приходила до усвідомлення свого суспільного значення.

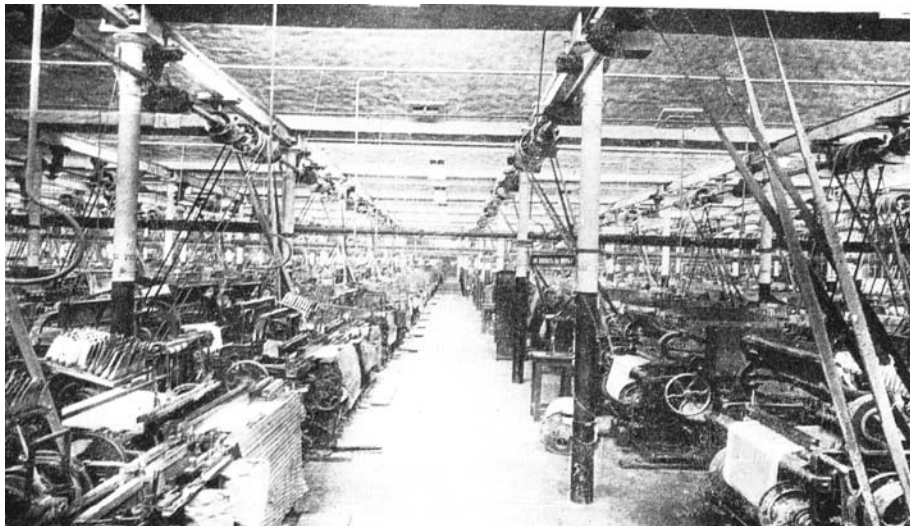
Нові методи господарювання дуже повільно проникали у село і фільварок Королівства Польського. Польські поміщики отримали тут меншу компенсацію за землю, ніж в Росії. Аграрна криза, яка охопила Європу у 80-х роках, відбилася на землеволодінні. Частина фільварків була розпарцельована і продана селянам (до 1890 р. парцеляції було піддано майже 12 % поміщицьких маєтків), але землі бракувало (кількість господарств зросла з 593 тис. у 1870 р. до 717 тис. у 1899 р.). Збільшилася кількість безземельних селян: з 220 тис. у 1870 р. до 849 тис. у 1891 р. Невисокий рівень агротехніки не дозволяв збирати високі врожаї (середня врожайність чотирьох зернових культур становила 11 центнерів з гектара і значно поступалася Познанщині).

У *Галичині* під владою Австро-Угорщини аграрні відносини складалися подібно до Росії. Після реформи 1848 р. селяни стали власниками невеликих земельних ділянок, тоді як в руках великих землевласників збереглася майже половина всіх земельних угідь. У 1890 р. тут було ще 45 латифундій, які охоплювали понад 10 тис. га земель. Хоча впродовж другої половини століття селянське землеволодіння зросло у десять разів (з 0,4 млн. моргів до 4,8 млн. у 1889 р.), але збільшення сільського населення випереджало приріст землі. У результаті цього розміри селянських господарств постійно зменшувались: наприкінці століття 44 % всіх селянських дворів володіли ділянками до 2 га землі, а ще 37 % – до 5 га, в той час як середніх селянських господарств (до 10 га) було лише 18 %, а заможних (до 20 га) – 1 %. Таке подрібнення негативно позначилося на становищі селян і розвитку товарно-грошових відносин. У той час побутовав вираз, що “кожний галичанин працює за чверть, а їсть за півлюдини”. Незважаючи на аграрний характер краю, до нього треба було завозити зерно і борошно з Угорщини. До цього додавалась та обставина, що у Східній Галичині велика земельна власність знаходилась в руках поляків, а зубожіле селянство було українським. Позбавлені засобів до існування, селяни або наймалися до поміщиків, або шукали порятунку в еміграції. Дрібні селянські господарства не надавалися до використання нової техніки й агрокультури, а у великі поміщицькі господарства нові методи господарювання проникали повільно, оскільки залишався широкий ринок найманої праці. Крім того, у власності поміщиків залишалися ліси і пасовища (сервітути), які ставили селян у залежність від пана і викликали між ними численні конфлікти.

Історія Польщі

Перебування польських земель під владою трьох різних імперій сильно відбилося на процесах **індустріалізації**. З певним запізненням промислова революція охопила також польські землі. Найбільш динамічно вона проходила на теренах колишнього Королівства Польського. Тут склалися сприятливі умови для швидкого розвитку новочасної промисловості: ще 1857 р. було скасовано митний кордон, і неосяжний російський ринок став доступним для товарів текстильної та металургійної промисловості. Ще більше значення мав продаж урядом промислових підприємств у приватні руки (переважно іноземному капіталу). Різке зростання попиту на продукцію металургії і машинобудування було зумовлене урядовою політикою прискореного будівництва залізниць (1878-1886 рр.). За короткий час були створені новочасні металургійні підприємства, засновані на передових технологіях. За порівняно невеликий період 70-80-х років видобуток вугілля зріс з 400 тис. до 2 млн. тонн, виробництво заліза і сталі – з 18 до 128 тис. тонн. Сітка залізниць у королівстві 1864 р. мала протяжність 635 км, а у 1885 р. – 1841 км. Перевіз товарів залізницею за період з 1864 по 1884 рр. збільшився у понад шість разів. Темп розвитку залізничних колій у королівстві випереджав загальноросійські, що пояснювалося близькістю до європейських ринків.

У цей період формувалися промислово розвинуті райони королівства, пов'язані єдиною інфраструктурою. Металургія, гірництво і машинобудування були зосереджені у *Сосновсько-Домбровському промисловому окрузі* на півдні краю, де від початку століття видобували вугілля, залізну і цинкову руду. Завдяки французькому капіталу тут виникли заводи з виробництва парових котлів, труб, рейок, заводського устаткування. Особливо бурхливо розвивався *Лодзинський промисловий округ*. У ньому концентрувалося 89 % виробництва текстильної продукції, більшість якої йшла на загальноросійський ринок. Сприятлива кон'юнктура призвела до різкого зростання текстильних підприємств. Фабрика К. Шайблера у 80-х роках налічувала 4 тис. текстильних верстатів, за якими працювало 6 тис. робітників; фабрика І. Познанського – 2 тис. верстатів. Нові текстильні підприємства створювали переважно німці та євреї. 1910 р. у Лодзі працювало 90 тис. робітників. Текстильні підприємства створювалися також у Згежі і Томашові.

Рис.43.Цех фабрики льняних тканин у Жирардові (1901 р.)

Третім великим промисловим округом став *Варшавський*, де діяли різноманітні підприємства, насамперед машинобудівні. У 1868 р. тут було створене велике підприєм-

ство з виробництва машин і вагонів для залізниць, яке належало акціонерній спілці *Лільпоп, Рау і Льовенштейн*. Крім того, наприкінці століття у Варшаві діяли ще десять підприємств, які спеціалізувалися на виробництві металевих конструкцій й устаткування, а також багато дрібних підприємств і майстерень, пов'язаних з металообробкою. Неподалік Кельць діяли металургійні заводи у Стараховіцах й Островці. У Жирардові працював найбільший в королівстві текстильний комбінат з виробництва льняного полотна, на якому працювало 7,5 тис. робітників. Протекціоністська політика царського уряду створила сприятливі умови для розвитку промисловості на терені Королівства Польського, яке наприкінці XIX ст. перетворилось у найбільш розвинений промисловий регіон Російської імперії, де вироблялося 15 % вартості всієї продукції.

Процеси індустріалізації вимагали залучення капіталів. Частково вони надходили з-за кордону, частково формувалися в місцевих умовах. У 1870 р. Л. Кроненберг заснував *Торговий банк* як акціонерну спілку, до якої залучив також засоби землевласників. За його прикладом М. Епштейн, який 1871 р. заснував *Дисконтний банк*, і К. Шайблер – *Торговий банк* у Лодзі. Виникли інші акціонерні товариства, які залучали як закордонні, так і місцеві капітали.

Незважаючи на значно скромніший порівняно із західноєвропейськими країнами обсяг, індустріалізація в землях Королівства Польського спричинила зміну загальної картини розвитку суспільства.

Економічна політика урядів *Пруссії та Німеччини* мала на меті перетворити східні провінції в аграрний придаток розвинутих західних і центральних частин імперії. Тому в Познанщині, Помор'ї, Вармії і Мазурах розвивалася переважно дрібна переробка і харчова промисловість, пов'язані з сільським господарством. Тут швидко збільшувалася кількість цукроварень, млинів, горілчаних підприємств тощо. Сітка залізниць у Німеччині зростала ще більш швидкими темпами, ніж у Королівстві Польському, але з цього користали німецькі підприємці центральних і західних частин імперії. Німецького походження був і банківський капітал.

Важливим промисловим регіоном у другій половині XIX ст. залишалася *Верхня Сілезія*. За цей час видобуток вугілля зріс тут з 1,3 млн. тонн у 1852 р. до 24,8 млн. тонн у 1900 р. Слідом за тим збільшилася виплавка металу: з 61,9 тис. тонн до 747,1 тис. тонн. Виробництво цинку зросло за цей же період з 29 тис. тонн до 102 тис. тонн. Новим явищем у промисловості Верхньої Сілезії було виникнення у 70-х роках великих концернів, керівниками яких залишалися давні аристократичні родини Генкель-Доннерсмарків, Плессі, Балленстрем та ін. Однак за технічним оснащенням і рівнем виробництва промисловість Сілезії поступалася німецьким округам Рура і Саара.

Меншою мірою розвивалися процеси індустріалізації в *Галичині*. Вона залишалася ринком збуту промислових товарів з розвинутих чеських і німецьких районів імперії. Приплив дешевих фабричних товарів боляче вдарив по галицькому ремісництву і дрібному підприємництву, які зазнали краху. Вистояти змогли лише дрібні ремісники, що обслуговували бідніші верстви населення. Будівництво залізниць тут теж почалося із запізненням. Перша залізнична лінія Краків-Львів була відкрита 1861 р. Її будували віденські акціонерні спілки, які й користали з прибутків. На фінансовому ринку панували віденські банки. Тільки 1883 р. крайова влада для активізації господарського життя утворила *Банк крайовий*. Значні перешкоди існували також для розвитку переробної та харчової промисловості. У 70-х роках перестали діяти шість склозаводів і п'ять цукроварень, які не витримали конкуренції з якіснішими й дешевшими привозними виробами. На розвитку підприємницької ініціативи негативно позначалися високі державні податки. Ознаки пожавлення спостерігалися тільки у видобутку солі на давніх копальнях Велічки та Бохні, а також вугілля неподалік Хшанова. У другій половині

століття було відкрито нафтові родовища в районі Борислава, але промисловий видобуток нафти почався пізніше. Поки що тут добували озокерит, що використовувався для виробництва свічок. Але вже тоді розпочалася спекуляція теренами, на яких було відкрито родовища нафти. Назагал Галичина залишалась одним з найменш розвинутих у промисловому відношенні тереном австро-угорської імперії, де часто панували злидні і голод.

Процеси індустріалізації і модернізації значною мірою визначали *соціальну структуру суспільства*. Руйнування станових перешкод, яке розпочалося ще в першій половині XIX ст., прискорилося в другій половині століття після проведення земельних реформ. І хоча станові відмінності ще тривалий час позначалися на житті суспільства, капіталістичні відносини вносили зміни у становище і свідомість усіх представників колишніх станів.

Найбільшу частку польського суспільства надалі становило *селянство*. Земельні реформи поступово перетворили селян із залежних господарів у вільних, зобов'язаних проявляти господарську ініціативу. Це відразу спонукало тривалий процес диференціації селянства, в якому виявлялися крайні наслідки: зменшення числа заможних селян, які перетворювались у капіталістичних фермерів з використанням найманої праці; і збільшення безземельних наймитів, які йшли у найми або шукали кращої долі в містах чи за кордоном. Обставини життя змушували селян тягнутися до освіти і знань. У другій половині століття активно виникають гуртки і товариства просвітнього характеру, які поряд із елементарними знаннями поширювали національні і соціальні ідеї. Селянство виявилось сприятливим ґрунтом для їх прийняття і незабаром проявило тенденції до самоорганізації.

Змінилося також становище *польської шляхти*. Вона втратила станові привілеї і змушена була брати участь у громадському житті й економічних стосунках. Значні залишки станових привілеїв зберегла тільки польська аристократія, яка найшвидше знаходила спільну мову з правлячими колами Росії та Австро-Угорщини. Натомість більша частина шляхти була змушена шукати засобів для виживання у військових та адміністративних структурах держав-загарбниць, у т.зв. вільних професіях і різного роду службах. Можна стверджувати, що шляхта значною мірою причинилася до виникнення польської *інтелігенції*, внісши до її лав частку традиційних станових забобонів. Особливо велика кількість польської шляхти творила адміністративний апарат, науку, освіту і культуру в Галичині. Чимало шляхтичів брали участь у громадському і господарському житті Познанщини і Королівства Польського. Упродовж XIX ст. чисельність осіб, пов'язаних із розумовою працею, зросла у всіх країнах-загарбницях майже в десять разів. Наприкінці цього століття шляхетська приналежність перестала бути основним критерієм відбору для навчання і праці. Формувалися нові соціальні поділи. Представників шляхти майже не трапляється серед підприємців і торговців.

Остання обставина, а також соціальна політика імперської влади сильно вплинула на формування *буржуазної верстви* в польських землях. Склалося так, що ще в першій половині XIX ст. підприємці і банкіри походили переважно з інонаціональних елементів, переважно німців та євреїв. У другій половині століття серед них з'явилися також поляки, але їхній відсоток залишався незначним. Це зумовило орієнтацію і співпрацю буржуазії з урядами держав-загарбниць.

Іншим чином позначалися процеси індустріалізації на становищі ремісників, торговців, дрібних власників. Ці соціальні групи в умовах капіталістичного ринку досить швидко диференціювались у двох напрямках: деградації і переходу в стан робітництва або люмпен-пролетаріату, а також соціального авансу через сприятливу кон'юнктуру на ринку. Так, варшавські шевці наприкінці століття утворили кооператив, який успішно

виробляв дешеве взуття для російського ринку. З другого боку, тільки незначна частина ремісників знаходила своє місце на ринку, решта змушена була тяжкою працею заробляти на прожиття. З розвитком промисловості ані ремісники, ані дрібні торговці здебільшого не витримували конкуренції і розорявалися, поповнюючи ряди пролетаріату.

Новою соціальною групою, народженою хвилею індустріалізації, було *робітництво* (пролетаріат). Його формування в другій половині століття значно прискорилось. Цьому сприяло вивільнення значної кількості “зайвих” робочих рук на селі, які шукали заробітку в містах. Відбувалося поглинання фабриками збіднілих ремісників, торговців і навіть шляхти. У 1865-1885 рр. кількість робітників, зайнятих у промисловості, зросла у Королівстві Польському з 70 до 140 тис. осіб, у польських землях під владою Німеччини – з 160 тис. до 314 тис., у Галичині і Цешинській Сілезії під владою Австро-Угорщини – з 35 тис. до 55 тис. осіб. Слід зазначити, що із загальної кількості найманих робітників (приблизно 500 тис. чоловік) у промисловому виробництві 1885 р. було зайнято лише трохи більше 100 тис. Розподіл робітництва по теренах був нерівномірний – переважна більшість робітників зосереджувалась у Верхній Сілезії, Лодзі і Варшаві. Робітниче середовище ще виразно поділялося на постійних робітників більших підприємств, сезонних робітників, випадкових заробітчан, прислугу тощо. Значний процент найманих робітників становили жінки і діти.

Соціальне становище найманих робітників усіх польських земель було тяжким. Умови праці і платня не регулювалися законодавством, а визначалися підприємцем і залежали від його волі. Робочий день на фабриках тривав від 12 до 16 годин на добу (для дітей – до 8), практикувалися різноманітні покарання і штрафи за найменші провини. Водночас спостерігалось формування групи кваліфікованих робітників, які відрізнялися від інших вищою платнею і привілейованим становищем. Уже в середині XIX ст. швидко формувалось усвідомлення окремого соціального становища робітників, зайнятих на великих підприємствах текстильної, гірничої і металургійної промисловості. У 1861 р. дійшло до стихійних масових заворушень робітниць фабрики Шайблера в Лодзі, в ході яких вони знищували механічні верстати.

Уряди змушені були все частіше втручатись у конфлікти робітників і підприємців. Російські власті аж до 90-х років XIX ст. не вдавалися до заходів регламентації стосунків робітників і працедавців, забороняли будь-які форми соціальної взаємодопомоги працюючих на випадок каліцтва або нещасного випадку. Натомість у Пруссії з 1864 р. було дозволено створювати професійні спілки для взаємної підтримки, а у 1874 р. запроваджено примусове соціальне страхування від нещасних випадків. Соціальна допомога і пенсійне забезпечення з'явилися тут наприкінці 80-х років XIX ст., але їх значущість була невеликою, оскільки внаслідок жорсткої експлуатації мало хто з робітників доживав до 50 років. Найбільш ліберальні інструкції щодо взаємин робітників і підприємців діяли в Австро-Угорщині: 1867 р. тут було дозволено створювати профспілки, незабаром – проводити страйки, а трохи згодом запроваджено соціальне страхування. Проте заробітки були найнижчими через наявність великої кількості вільних робочих рук на ринку праці. Скупчення великих мас людей на різних за величиною підприємствах і майстернях, антигуманні умови праці та експлуатації людських сил, відсутність регламентації стосунків з працедавцем – усе це породжувало природний протест, згуртовувало робітництво, сприяло усвідомленню ним свого соціального становища. Поширення соціалістичних ідей падало на сприятливий ґрунт і спричиняло виникнення нового явища – організованого робітничого руху.

Процеси індустріалізації вносили суттєві зміни у соціальну структуру і **суспільну свідомість** поляків. Руйнувалися стани і станові перегородки, на їх місці виникали нові соціальні поділи: на великих землевласників і буржуазію, з одного боку, і дрібних земле-

власників і робітництво – з другого. Водночас зростала чисельність строкатого шару інтелігенції та службовців, який відрізнявся порівняно високим рівнем освіти і близькістю до демократичних верств населення. Шляхта, що позбувалася своїх станових привілеїв і поповнювала ряди інтелігенції, залишалася стійким носієм патріотичних традицій, поширювала їх на інші верстви.

Цивілізаційний поступ, який проявлявся у зростанні міст і комунікацій, підвищенні рівня освіти і культури населення, розширенні контактів із зовнішнім світом, формуванні традиції національних повстань, сприяв *формуванню національної свідомості демократичних верств* – селян, ремісників, робітників. Ця свідомість складалася також за рахунок протистояння непольським впливам у сфері політики, релігії, мови, звичаїв і традицій. Русифікація, онімечення руйнували локальні міські та сільські спільноти, викликали стихійний опір населення і гуртували його на мовно-релігійних засадах. Важливу роль відігравала *позиція католицької церкви*, яка виступала на захист мови і традицій корінного населення, зазнаючи переслідувань у відповідь з боку окупаційних властей. На зміну традиційній становій конфронтації, в якій селянство частіше займало антишляхетські позиції, приходять ідеї *національного солідаризму*, усвідомлення приналежності до однієї нації, що позбавлена рівноправного становища з іншими європейськими народами. Національна свідомість дуже повільно опановувала селянство, зберігаючи перешкоди станових антагонізмів і прив'язаність до монархій. Тільки наприкінці XIX – початку XX ст. можна говорити про її поширення на більшість польського селянства, що було наслідком активної просвітницької і громадської діяльності польської інтелігенції та духовенства.

Суспільно-політичні програми і рухи

На роздоріжжі. Після поразки Січневого повстання виникла нова хвиля політичної еміграції, яка охопила близько 10 тис. осіб. Більшість вигнанців оселилась в європейських країнах, де поєдналась із “старими” емігрантами. Вони не змирилися з поразкою і прагнули продовжувати боротьбу на традиційних ідейних підставах. Група Готелю Лямбер у Парижі, яку очолював Владислав Чарторийський, продовжувала утримувати дипломатичні контакти з урядами європейських країн. Князь Адам Сапега, якому вдалося втекти з львівської в'язниці, де він перебував за участь у повстанні, емігрував на Захід і там намагався схилити емігрантів до продовження повстання. Однак з цього нічого не вийшло, і “червоний князь”, як його називали, незабаром повернувся до Галичини.

Поразка повстання змусила політичних емігрантів задуматись над програмою дальших дій. З'явилися розбіжності між прибічниками підготовки наступного повстання і переходу до мирної “органічної праці”. Члени Національного уряду часу Січневого повстання (А. Гіллер, К. Рупрехт та ін.) в еміграції виступили з обґрунтуванням ідейних засад, що лежали в основі повстанських документів. Не бачачи можливості продовжувати збройний опір, вони закликали співвітчизників до нагромадження національних сил і органічної праці. Іншої позиції дотримувався генерал Л. Мерославський. У 1865 р. він відновив Польське демократичне товариство з програмою збройної відбудови Польщі в кордонах 1772 р. Однак лави товариства швидко ріділи.

Напередодні австро-пруської війни радикальні кола еміграції активізувалися в надії піднести “польську справу” на європейському рівні. У липні 1866 р. вони утворили *Об'єднання польської еміграції* (ОПЕ), на чолі якого стали колишні “червоні” генерали Валерій Врублевський, публіцист Юзеф Токажевич і письменник *Зигмунт Мілковський* (публікувався під псевдонімом “Т.Т. Єж”; 1824-1915). Об'єднання згуртувало понад 700

польських емігрантів з європейських країн, видавало часопис *Неподлеглосьь*. Під впливом соціалістичних ідей провідні члени ОПЕ критикували програмні засади Національного уряду часу повстання і вимагали перебудови аграрного устрою в дусі “громадівського соціалізму” (передачі усієї землі в руки селянських громад). Деякі члени керівництва (Ярослав Домбровський) проводили думку про необхідність відмовитись від кордонів Польщі 1772 р. і надати українцям, білорусам і литовцям право вільного самовизначення.

Польське повстання 1863-1864 рр. викликало симпатії до поляків з боку багатьох європейських організацій та угруповань ліберально-демократичного характеру. На захист прав поляків виступили робітничі організації. На одному з мітингів на захист поляків, що відбувся влітку 1864 р. в Лондоні, їхні представники вирішили утворити Міжнародне товариство робітників – *I-й Інтернаціонал*. Восени того ж року ідея була реалізована. Один з ініціаторів і керівників Інтернаціоналу К. Маркс неодноразово виступав на підтримку незалежності Польщі. На першому конгресі організації було схвалено резолюцію про те, “що ціла і незалежна Польща є неодмінною умовою демократичної Європи”. Частина польських емігрантів співпрацювала з Інтернаціоналом, окремі особи входили до її керівного органу – Генеральної ради (А. Жабіцький, К. Бобчинський, Е. Гольторп). Це були люди, які сприймали соціалістичні ідеї в їх демократичному звучанні й з огляду на прихильність до польського питання.

У франко-пруській війні 1870 р. польські емігранти одностайно виступили на боці Франції. У Ліоні був створений польський легіон добровольців, кілька польських військових брали участь у війні в складі французьких військ. Генерал *Юзеф Гауке-Босак*, який командував однією з французьких армій, загинув у боях під м. Діжон. У березні 1871 р. демократи Парижа утворили робітничу республіку – Комуну. Близько 400 поляків влилися в ряди комунарів. Керівні посади в Комуні посіли поляки Ярослав і Теофіль Домбровські, генерал Август Околович, Валерій Врублевський та ін. Комунари зазнали поразки, а чимало поляків загинуло в боях або були страчені французькими республіканськими військами.

У 70-х роках роль польської еміграції зменшилася. Чимало вигнанців повернулися на батьківщину, значна частина їх осіла у Галичині. Польські інтелектуальні кола на батьківщині стояли ближче до соціальних процесів, які тут відбувались. Вони шукали відповідей на нові виклики часу, формували ідеологію і політику під впливом нових ідейних течій, що поширювались в Європі.

Поразка повстання, репресії, політична ситуація на континенті викликали у частини польської громадськості, передусім елітарних верств, розчарування в можливостях збройної боротьби, зневіру у відбудові незалежної Польщі. З’явилися думки про те, що головним завданням польського народу є збереження національної ідентичності під владою чужоземних монархій, розвиток національної культури, підприємництва. Для цього треба підпорядкуватися владі загарбників, добиватися поступок від правителів трьох монархій, які повинні були належним чином оцінити угодові позиції. У 60-х роках формується лоялістична течія польського суспільно-політичного руху, що черпала ідейні настанови в консервативному середовищі аристократії та інтелігенції.

Лояльні консерватори здобули певний вплив у всіх польських дільницях. Але найбільш міцними були їхні позиції в Галичині під владою Австро-Угорщини, де консерватори, дійшовши до згоди з монархією, отримали в свої руки важелі управління багатонаціональним краєм. Тут найраніше були опрацьовані ідейні засади польського політичного консерватизму. Їх творцями стала група аристократів та публіцистів, пов’язаних з Готелем Лямбер. 1869 р. у краківському часописі *Пшегльонд польські*

Рис.44. Юзеф Шуйський – історик, один з ідеологів краківських консерваторів. Портрет Я. Матейка.

(Польський огляд) вони опублікували серію памфлетів під загальною назвою *Тека Станьчика* (Папка Блазня), в яких у формі листів, зібраних нібито Станьчиком (королівським блазнем XVI ст.), їдко висміяли змовницько-повстанську тактику боротьби, яка не принесла бажаних наслідків, а виявилася згубною для поляків. Автори звинувачували самих поляків у поділах Польщі, виводячи їх причини з браку суспільної дисципліни, відсутності сильної централізованої влади та “інстинкту управління”. Вони пропонували відмовитися від романтично-повстанських зривів, оцінювати ситуацію “зимним розумом”, шукати засобів збереження нації шляхом угоди з Габсбургами. До провідних ідеологів краківського консерватизму належали історик *Юзеф Шуйський* (1835-1883), граф *Станіслав Тарновський* (1837-1917), публіцист *Станіслав Козьмян* (1836-1922), граф *Людвік Водзіцький* (1834-1894) та ін. За назвою памфлетів краківських консерваторів називали *станьчиками*. Від краківських консерваторів дещо відрізнялись їхні східногалицькі однодумці, яких називали *подоляками*. Лідерами останніх були – *Казімеж Грохольський*, *Войцех Дзедушицький* (1848-1909); вони посідали впливові державні посади, відзначалися крайнім консерватизмом у соціальних та політичних питаннях, намагалися обмежити український національний рух, а також права євреїв у Галичині.

Кристалізації позицій консерваторів сприяли події 1877-1878 рр., пов’язані з російсько-турецькою війною на Балканах. Війна на певний час відродила надії поляків на нову “актуалізацію” польського питання. Влітку 1877 р. у Відні зібралися представники польських патріотичних організацій з Галичини і Познанщини. Вони обрали таємний “Національний уряд” на чолі з князем Адамом Сапегою, який одержав від Англії певні кошти на проведення антиросійських заходів. Однак Росія здобула перемогу у війні, а Берлінський конгрес 1878 р. жодним чином не торкнувся польської справи. Краківські консерватори виступили з гострим засудженням дій польських патріотів, які могли стати “чинником безпорядків” у Європі. Вони закликали до розвитку “національного буття” незалежно від кордонів і поділів, до співпраці з урядами Німеччини і Росії.

Проте у Німеччині прихильникам лоялізму було складно здобути впливи серед населення в умовах антипольської політики “культуркампфу” і німецької колонізації. Тут угодовство не приносило очікуваних наслідків і мало обмежений характер.

У Росії лоялістична програма набула антинаціонального спрямування. Публіцист і освітній діяч *Казімеж Кжівіцький* (1820-1883) 1872 р. опублікував брошуру *Польща і Росія в 1872 р.*, яка стала широко знаною в польських землях. У сторіччя від часу першого поділу Польщі автор закликав поляків відмовитися від мови, католицької релігії, незалежності в ім’я згуртування усіх слов’янських народів навколо Росії у протистоянні німецькій експансії. У 1878-1880 рр. син Александра Вельопольського *Зигмунт* (1833-1902) писав до царя Олександра II меморіали і листи, в яких від імені польських землевласників та інтелігенції запевняв у вірності трону, готовності протистояти радикальним соціальним течіям, пропонуючи як засіб порятунку монархії децентралізацію місцевого управління при збереженні абсолютизму. Його звернення не вплинули на політику царату в Королівстві Польському, але дозволили згуртуватися невеликому табору польських консерваторів, які розвивали свої ідеї із значною часткою лібералізму. До свідомих консерваторів належав *Влодзімеж Спасович* (1829-1906), літератор і правник, який 1876 р. заснував науково-літературний часопис *Атенеум*, а

1882 р. спільно з талановитим публіцистом *Еразмом Пільтцем* (1851-1929) – часопис *Край* (Петербург). Обидва видання задекларували свою лояльність до самодержавства, виступали за зближення поляків і росіян, яке у перспективі зможе принести користі як Росії, так і полякам (у культурно-національному плані).

Ідеї повного примирення з владами країн-загарбниць не зустрічали співчуття більшої частини поляків Росії та Німеччини. Нові віяння, що приходили із Заходу, приносили із собою сподівання на індустріалізацію, капіталізм, науку і освіту. Суспільні зміни накресливали перспективу цивілізаційного поступу, який повинен був піднести націю на вищий щабель. **Ліберальні ідеї** стали дороговказом для розвитку “органічної праці”. За відсутності державної підтримки ініціативу розвитку громадських форм співжиття в Королівстві Польському та польських землях Німеччини взяла на себе інтелігенція й окремі підприємці. Група землевласників і підприємців Королівства Польського 1875 р. заснувала у Варшаві *Музей промисловості і рільництва*, який підтримував наукові дослідження і поширював наукові знання. Заможні підприємці утворювали приватні гімназії та училища. 1881 р. вихованці Головної школи у Варшаві розпочали діяльність *Каси ім. Ю. Мянговського* (ректор Головної школи у 1862-1869 рр.) – приватного фонду для підтримки розвитку польської науки.

Громадська активність була обґрунтована ліберальною ідеологією *варшавського позитивізму* – течії суспільно-політичної думки 70 – 80-х років XIX ст. Піонером позитивізму виступив учений і публіцист *Александр Свєнтоховський* (1849-1938). 1871 р. у часописі *Пшегльонд тигодньови* (Тижневий огляд) він опублікував статтю-маніфест *Ми і ви*. Автор спирався на ідеї позитивізму, які йшли із Заходу, визнавав пріоритет наукових знань і прогресу, критикував шляхетські традиції, відсталість, підносив підприємництво, активну життєву позицію. Він доводив, що “спокійна і тривала праця” вимагає не меншого героїзму, ніж “гра у воєнну лотерею”. Ідеї А. Свєнтоховського підтримали інші молоді вчені та публіцисти, випускники Головної школи *Пйотр Хмельовський* (1848-1904), *Александр Гловацький* (Болеслав Прус, 1845-1912), *Юліан Охорович* (1850-1917). На сторінках часописів *Нива*, *Атенеум*, *Пшегльонд тигодньови* вони пропагували ідеї позитивізму, проголошуючи культ освіти і праці для добра суспільства, закликаючи до підприємництва і збагачення; виступали за поступове еволюційне перетворення суспільства шляхом реформ, розвитку освіти і культури. Таку діяльність вони називали “працею біля основ”, вважаючи її глибоко патріотичною. Позитивісти відмежувалися від романтизму і національних повстань. Вони стали ініціаторами багатьох культурно-освітніх акцій, зокрема, заснували низку газет і часописів для народу, читали лекції, створювали курси для неписьменних, бібліотеки. У поетичній формі кредо позитивістів висловив поет *Адам Асник* (1838-1897) у широко знайомому вірші:

Жалі даремні, марний труд
І прагнення химерне!
Що віджило – і чудо з чуд
Знов до життя не верне.
Світ не віддасть в цей вир хуртєч
Минулих марень тлуми,
Вогонь не зможе, ані меч
Спинить летючі думи.
З живими йти вперед май хист,
Сприймає нове навколо.
А не зів'ялих лаврів лист
Вінчати вперте чоло.

Життя ніхто ще не спинив, –
Не ремствуй, бідолахо!
То – марний жаль, безсилий гнів, –
Світ піде власним шляхом!

(Переклад Д. Паламарчука)

Ідеї “органічної праці” здобули поширення і принесли конкретні результати у польських землях під Німеччиною. Традиції “органічників” з 40 – 50-х років XIX ст. стали у пригоді під час “культуркампфу”. Численні господарські, культурно-освітні товариства, гуртки і кооперативи сприяли утвердженню серед польського населення прагматичної національної свідомості, скерованої на здобуття практичних результатів. Боротьба з онімеченням послаблювала соціальні і політичні розбіжності всередині польської громади, зближувала їхніх представників на ґрунті захисту національних прав поляків. У національному русі були представлені дві течії, що залишалися на засадах органічної праці – консервативна і ліберальна. Консерваторів предствляли землевласники і аристократія, які займали лояльні позиції стосовно німецького уряду. Їх органом був *Тигоднік католицькі*. Ліберальні діячі часто використовували трибуну німецького рейхстагу і пруського сейму для захисту прав польської мови і підприємництва, створювали численні польські товариства і кооперативи. Активними були польські депутати *Владислав Неголевський*, *Владислав Бентковський*, *Казімеж Кантак* та ін. Їхнім друкованим органом була газета *Дзеннік познаньські*. Але ліберали не висували нових ідей, здатних посилити єдність польської громади.

Спробу згуртувати демократичні верстви громадськості зробив публіцист *Роман Шиманський* (1840-1908). У 1872 р. він розпочав видання часопису *Орендовнік* (Провісник), навколо якого гуртувались інтелігенція, ремісники, селяни. Редактор дотримувався ідей лібералів, але вимагав розширення впливів демократичних верств у громадському житті. Наприкінці століття часопис втратив популярність і поступово еволюціонував у бік націоналізму й клерикалізму.

Ліберально-демократичні тенденції проявилися і в суспільно-політичному житті поляків Галичини. Але тут вони були підважені сильними позиціями консерваторів, які опікувалися передусім інтересами великих землевласників. Один з лідерів галицьких польських демократів Ф. Смолька посів високі посади в австрійській державній ієрархії. Його наступники *Тадеуш Романович*, *Тадеуш Рutowський* відстоювали ідеї органічної праці, роблячи акцент на підприємництві. Їхні друковані органи *Край* і *Нова реформа*, що виходили у Кракові, не мали значного впливу на польське суспільство. У 1888 р. один з демократів економіст *Станіслав Щепановський* (1846-1900) опублікував працю *Злидні Галичини в цифрах*, в якій довів господарську відсталість краю і закликав проводити більш енергійну економічну політику. Здобувши посольські мандати до сейму і рейхсрату, він вдався до заходів, щоб змінити ситуацію на краще, але зіткнувся з сильним опором консерваторів. Йому вдалося заснувати *Галицьке акціонерне товариство для нафтової промисловості*, здобути певні капітали. Проте на зламі двох століть його ініціативи зазнали фіаско, не витримавши конкуренції з віденським капіталом. 1895 р. він розпочав видання газети *Слово польське*, яке незабаром стало рупором національних демократів.

Слабкість демократичної течії в Галичині полягала в розриві з селянством, найчисленнішою верствою суспільства, становище якої було вкрай незадовільним. Польські консерватори використали важелі влади, щоб усунути селянських депутатів з сейму, і до 1877 р. їм вдалося здійснити свій задум. У 70-х роках на захист селян виступив католицький ксьондз *Станіслав Стояловський* (1845-1911). 1875 р. він купив два народних часописи *Венец* (Вінок) і *Пицулка* (Бджілка) і, володіючи гострим словом,

виступив за залучення селян до активної участі в політичному житті. Він закликав організовувати селянські кооперативи й освітні гуртки, активізувати діяльність на захист соціальних і політичних прав селян. Галицькі власті переслідували його і кілька разів арештовували, а церковні ієрархи забороняли йому вести громадську роботу. У 80-х роках за його ініціативою почали створюватися селянські виборчі комітети, виникли численні товариства освіти і праці. Сам С. Стояловський писав, що хотів “збунтувати хлопа, але так збунтувати, щоб він почув, що в душі [він] є поляком”. Разом з тим він негативно ставився до українського селянства, прагнучи повернути його на католицтво і полонізувати. Діяльність ксьондза причинилася до згуртування польського селянства і зародження селянського *людового* (народного) руху.

Селянському рухові бракувало ідейної платформи, яка б відповідала тогочасним умовам. Формуванням програмних засад *людового руху* зайнявся колишній соціаліст *Болеслав Вислоух* (1855-1937), змушений переселитися з Королівства Польського до Галичини. У Львові він зблизився з українськими демократами Іваном Франком, Михайлом Павликом, розпочав публікацію часопису *Пшегльонд сполечни* (Суспільний огляд), в якому кристалізувалися ідейні засади руху. Б. Вислоух популяризував демократичні традиції польської еміграції, прагнучи прищепити селянам почуття гідності і свідомості політичних прав, національної приналежності. З 1889 р. він видавав часопис *Пишяцель люду* (Друг народу), навколо якого згуртувалися молоді публіцисти й діячі, які незабаром створили першу селянську політичну партію. 1889 р. в Галичині почали діяти перші селянські виборчі комітети, які провели до сейму чотирьох самостійних депутатів від селян, а 1891 р. був обраний перший селянський депутат до віденського рейхсрату. Б. Вислоух та його прибічники пропагували серед селян демократичні ідеї, закликали їх організовуватись в рамках конституційного устрою. Далекосяжною метою ідеологів руху була відбудова незалежної польської держави з включенням до неї всієї Галичини. З огляду на це шляхи польських та українських демократів наприкінці 80-х років розійшлися: українці приступили до творення політичних партій, які відбивали національні та соціальні інтереси українського селянства.

У 80-х роках XIX ст. потрясіння, викликане у польському суспільстві поразкою Січневого повстання, поступово відходило у минуле. Нове покоління поляків, яке зростало на патріотичних традиціях, шукало більш дійових форм прискорення соціальних змін, не вдовольняючися ліберальними ідеями позитивістів. Демократичні і соціальні ідеї, які проникали в польські землі із Західної Європи, акцентували увагу на правах особи і суспільних верств, залишаючи на другому плані національні вимоги. Така ситуація непокоїла частину польської інтелігенції, яка прагнула поєднати нові соціальні рухи (селянський, робітничий) з національною справою. Вони дали початок новій національній ідеології періоду капіталістичної модернізації, яку в літературі часто називають *націоналістичною* (на протилугу національній ідеології попереднього періоду).

Одним з перших проявів **формування польської націоналістичної течії** було заснування у Варшаві тижневика *Глос* (Голос). Його редактор *Ян Людвік Поплавський* (1854-1908) об’єднав навколо часопису гурт однодумців, які відкидали позитивістські рецепти оздоровлення суспільства, вимагали активізації національного руху на нових соціальних засадах: за участю широких верств населення – селян, робітників, інтелігенції. В їхньому розумінні національний рух повинен був спиратися насамперед на “люд” (народ), який становить більшість нації і визначає її обличчя. У публікаціях “Глосу” багато уваги приділялося становищу нижчих верств (селян, ремісників, робітників), з якими пов’язувалося майбутнє Польщі, часто використовувалися соціальні та демократичні ідеї для пробудження соціальної активності. Серед співробітників

“Глосу” були *Юзеф Потоцький* (писав під псевдонімом *Маріан Богуш*, 1854-1898), *Роман Дмовський* (1864-1939) та ін., які причинилися до формування націоналістичної течії у польській суспільно-політичній думці. Однак умови суворої цензури, що діяли в Королівстві Польському, громадили непереборні перешкоди для поширення нової національної ідеології. Необхідно було творити нелегальні організації.

Ініціатива організації нового підпілля зародилася в еміграції. *Зигмунт Мілковський* не зрадив ідеї національного повстання, вважав, що до нього слід добре готуватися. У 1886 р., передбачаючи війну між Австро-Угорщиною і Росією, він скерував до королівства емісара *Зигмунта Баліцького* (1858-1916) із завданням створити нелегальну патріотичну організацію. Задум вдався і незабаром виник таємний *Союз польської молоді*, який скорочено називали “Зет”. У його програмі було записано, що його члени будуть прагнути відбудувати незалежну Польщу “на ґрунті політичної, національної і соціальної справедливості”. До складу “Зету” входила переважно студентська молодь, яка зобов’язувалася після закінчення навчання працювати в інтересах програмних цілей.

Тим часом 1887 р. *З. Мілковський* з кількома однодумцями заснував у Женеві *Лігу Польську*, яка проголосила своєю метою відновлення незалежної Польщі в кордонах 1772 р. Цьому передувала публікація брошури *З. Мілковського* *Справа про чинну оборону і національний скарб*, в якій містився заклик до створення таємних організацій,

Рис. 45. Роман Дмовський.

посилення національної роботи серед населення, збору коштів для освіти і підтримки національних інтересів. Не виключалася можливість повстання у майбутньому. Взірцем для Статуту Ліги послужила програма ПДТ 1836 р. Відновлена Польща уявлялася творцю організації федеративною державою, до якої увійдуть також Литва і Русь. *З. Мілковський* посилав емісара до українського емігранта *М. Драгоманова* з пропозицією налагодити співробітництво на підставі програми Ліги, але той відмовився через неприйнятність ідей “історичної Польщі”.

Лігу Польську могла спіткати доля багатьох інших еміграційних організацій, але її підтримали “Зет” і група “Глосу”. Це дало змогу розбудувати нелегальні структури Ліги в Королівстві Польському, готувати патріотичні кадри серед гімназійної та студентської молоді, котрі потім поширювали освіту і національну свідомість у легальних і напівлегальних товариствах. Поступово ініціатива перейшла

до крайових осередків Ліги, де тон задавали *Р. Дмовський*, *З. Баліцький* і *Я.Л. Поплавський*. У 1893 р. за пропозицією *Р. Дмовського* організацію було переіменовано на *Лігу народову* (Національну лігу), а її керівний орган – Центральний комітет – перенесено до Варшави. Молоді ідеологи Ліги були прихильниками більш активної діяльності. У 1894 р. вони організували у Варшаві патріотичну маніфестацію з нагоди 100-річчя повстання під проводом *Т. Костюшка*. Відповіддю на неї стали масові арешти учасників. Тоді керівники Ліги перенесли свою діяльність до Галичини, де почали видавати часопис *Пшегльонд вшехпольскі* (Загальнопольський огляд). На сторінках цього видання скристалізувались основні положення доктрини польського націоналізму.

У другій половині XIX ст. в польські землі із Заходу проникали **соціалістичні ідеї**. Їх носіями були польські студенти, що навчалися у західних університетах, емігранти, зарубіжні соціалісти. Значний вплив на їх поширення вчинила участь поляків у I Інтернаціоналі, Паризькій Комуні. Соціалісти різних відтінків сходилися на тому, що існуючі суспільні відносини засновані на експлуатації людини людиною і тому їх слід

перебудувати відповідно до засад соціальної справедливості – чи то шляхом створення виробничих кооперативів і реформ, чи то з допомогою соціальної революції. Провідною силою суспільних змін соціалісти вважали робітництво (пролетаріат). На Заході соціалістичні ідеї знайшли відгук серед промислових робітників, спричинивши спочатку виникнення професійних спілок, покликаних відстоювати соціальні інтереси працівників, а потім соціал-демократичних робітничих партій.

Перші робітничі організації в польських землях виникли у Верхній Сілезії ще наприкінці 60-х років XIX ст., коли на місцевих шахтах відбулися потужні страйки. 1872 р. в Познані було створене перше робітниче товариство, яке увійшло до загальнонімецького робітничого об'єднання. Німецькі соціалісти були активними пропагандистами нових соціальних ідей і створення робітничих союзів. На той самий час припали перші спроби організації друкарень у Галичині: 1869 р. у Львові виникло *Прогресивне товариство*, біля джерел якого стояв учасник Січневого повстання *Антоній Маньковський* (1837-1899). Львівські друкарі почали видавати часопис *Ренкодзельнік* (Ремісник), який пропагував соціалістичні погляди.

Інший характер мали соціалістичні ідеї, які поширювались у Росії. Тут у 70-х роках розгорнувся радикальний *народницький рух*, який пов'язував соціалізм із селянською общиною і народною революцією (бунтом). Російські народники, що діяли в умовах гострих переслідувань з боку самодержавства, пропагували “селянський соціалізм” і тактику індивідуального терору. Близько тисячі поляків брали участь у російському народницькому русі. У 1875 р. студент петербурзької Медично-хірургічної академії *Ян Гласко* (1855-1881) заснував у Петербурзі перший польський соціалістичний гурток, пов'язаний з народницькою організацією “Земля і Воля”. Після розколу останньої та створення організації *Народна Воля* поляки брали активну участь в її діяльності. Замах на царя Олександра II 1 березня 1881 р. виконав поляк *Ігнацій Гриневицький* (1855-1881), який і сам загинув від розриву бомби.

У 1877-1878 рр. польські народники створили перші соціалістичні гуртки у Варшаві. Вони розпочали тут агітаційну роботу серед робітників і ремісників під виглядом освітніх товариств і “кас опору” (кас взаємодопомоги). Однак масові арешти перервали цю діяльність і змусили вцілілих соціалістів втекти за кордон. Один з них – *Людвік Варинський* (1856-1889) – по дорозі до Швейцарії затримався в Галичині, де у Львові нав'язав стосунки з польськими друкарями і молодими українськими діячами І. Франком та М. Павликом. Л. Варинський пропонував створити в Галичині нелегальні соціалістичні гуртки, але галицькі радикали відмовилися, посиляючися на легальні конституційні можливості діяльності. Тоді Л. Варинський організував кілька нелегальних гуртків у Кракові. Австрійська поліція отримала відповідну інформацію від російської, заарештувала польських та українських соціалістів. Однак судовий процес (1880) закінчився виправданням усіх підсудних.

Польські соціалісти згуртались у Женеві, де 1879 р. розпочали видання газети *Рувносьць* (Рівність). Звідси вони налагодили контакти з російськими народниками, німецькими, французькими соціалістами, марксистами, українським діячем М. Драгомановим. Тут відбувалися численні ідейні дискусії, під час яких кристалізувались погляди польських прихильників соціалістичної ідеї. У центрі уваги поляків було співвідношення національного і соціального питань. Під впливом марксизму частина польських соціалістів виступила на захист інтернаціональних засад соціалізму, в центрі яких стояло робітниче питання. Національні вимоги і проблему незалежності Польщі вони розглядали з позицій соціалістичної революції, яка розв'яже всі національні суперечності в європейських країнах. На сторінках “Рувносьці” у 1879 р. група прихильників інтернаціоналізму (С. Мендельсон, Ш. Дікштейн, К. Длуський)

опублікували першу польську соціалістичну програму, яка з конспіративних причин була названа “брюсельською” (нібито виданою в Брюселі). Програма визнавала робітничий клас рушієм суспільного прогресу і передбачала, що він здійснить соціальну революцію, яка завершиться усупільненням засобів виробництва і встановленням справедливого устрою в усіх європейських країнах. Національне питання вони трактували як ідеологію польської шляхти, яка відволікає трудящих від класової солідарності. До цих засад приєднався також Л. Варинський – один з найактивніших польських соціалістів.

На ґрунті ставлення до справи незалежності Польщі дійшло до розколу в лавах польських соціалістів. Колишній повстанець, який повернувся із заслання в Сибіру, *Болеслав Лімановський* (1835-1935) наполягав на першорядному значенні відбудови незалежності Польщі, підкреслював потребу зміцнення національного руху за рахунок патріотичного згуртування робітництва. У його теоретичних міркуваннях робітничий рух виступав складовою частиною демократичного перетворення суспільства. У 1881 р. Б. Лімановський створив у Женеві соціалістичну організацію *Люд Польський* (Польський народ), яка нав’язувала до демократичних традицій польського національного руху і, водночас, до старого трактування кордонів майбутньої незалежної Польщі.

На соціалістичному конгресі в м. Хур 1881 р. між двома групами польських соціалістів розгорівся конфлікт. Б. Лімановський представив програму “*Люд Польський*”, яка зустріла критику з боку Л. Варинського та його прибічників. Вони звинуватили опонентів у протягуванні старої “шляхетської” ідеології в робітничий рух. “Інтернаціональні” соціалісти проголошували гасла “Геть з патріотизмом і реакцією! Нехай живе Інтернаціонал і Соціальна Революція”. Проте їхні радикальні позиції не були підтримані керівниками I-го Інтернаціоналу.

Поряд з ідейними суперечками польських соціалістів в еміграції соціалістичні ідеї спричинили пожвавлення суспільно-політичної думки молодого покоління польських, українських та єврейських діячів Галичини, які гуртувались навколо газети львівських друкарів *Праця*. Українець І. Франко, поляк *Болеслав Червенський* і єврей *Людвік Інлендер* під впливом праць К. Маркса на початку 1881 р. склали *Програму Галицької робітничої партії*, в якій висунули соціальні та політичні вимоги, що наголошували на потребі подальшої демократизації устрою Австро-Угорщини, поліпшення соціального становища робітників, підтримки державою колективних форм виробничої кооперації. Програма порушувала насущні питання життя Галичини і накреслювала перспективу легального переходу до соціалізму. Але співпраця українських і польських соціалістів незабаром урвалася. Причиною розриву було наполягання польських соціалістів на тому, що Галичина є “польським краєм” і повинна розвивати “польський соціалізм”. За вказівкою з Відня галицька поліція у 80-х роках вела непримиренну боротьбу з соціалістами, звинувачуючи їх в “анархістичних” планах. Відбулися десятки судових процесів над польськими та українськими соціалістами. На певний час соціалістична пропаганда була витіснена до підпілля.

Польські соціалісти в еміграції на початку 80-х років вирішили перенести діяльність у польські землі? де їм вдалось організувати кілька нелегальних соціалістичних гуртків у Познані. Але незабаром вони були викриті та розгромлені німецькою поліцією. Більш успішними були дії польських соціалістів у Королівстві Польському. Наприкінці 1881 р. Л. Варинський нелегально прибув до Варшави і заснував тут кілька нових соціалістичних гуртків. Він налагодив зв’язок з польськими соціалістами у Петербурзі та інших містах імперії. Його наміром було створити єдину потужну організацію, яка б виступила з марксистською програмою визволення робітників. У вересні 1882 р. Л. Варинський підготував і розмножив програмну відозву Робітничого комітету *Соціально-революційної*

партії “Пролетаріат”. У ній окреслювалися мета і засоби боротьби за звільнення польського робітничого класу. Підкреслювалося, що польські робітники повинні виступати проти всіх “експлуаторських класів” спільно з пролетаріатом інших європейських країн, домогтися передачі землі і засобів виробництва в руки соціалістичної держави. Для цього вони повинні були організуватися у таємні гуртки, які чинитимуть опір владі, захищатимуть права робітників, а при потребі вдаватимуться до терору проти представників влади, зрадників і провокаторів. У перспективі передбачалося встановити “самоврядування політичних груп”, запровадити свободу слова, друку, зборів, рівноправність жінок, виборність усіх чиновників тощо. Основними методами боротьби визнавалися страйки і терор. Програма не згадувала про селянство і справу незалежності Польщі.

Рис. 46. Людвік Варинський.

Восени 1882 р. Міжнародна соціально-революційна партія “Пролетаріат” (її називають “І-й Пролетаріат”) фактично діяла, спираючися на нелегальні соціалістичні гуртки серед робітників та інтелігенції Варшави, Лодзі, Ченстохови та інших міст. До гуртків входило кілька сотень осіб, але вплив партії був значно ширшим. Керував партією Центральний комітет, очолюваний Л. Варинським. На з’їзді партії у Вільно 1883 р. був обраний ЦК і прийнято рішення про співпрацю з російською народницькою організацією “Народна Воля”. Маючи зв’язки з еміграцією, партія доставляла з-за кордону соціалістичну літературу. Л. Варинський створив друкарню у Варшаві, друкував у ній багато листівок, відозв, а також часопис *Пролетаріат*. У Женеві виходили часописи партії *Валька кляс* (Боротьба класів), *Роботник*. На початку 1883 р. “Пролетаріат” провів кампанію проти розпорядження варшавського обер-поліцеймейстера М. Бутурліна про проходження принизливого санітарного контролю робітницями підприємств. Під загрозою страйку розпорядження було скасоване. Партія підтримала страйк робітників Жирардова, проводила

активну агітаційну роботу. На розвиткові “Пролетаріату” позначився арешт восени 1883 р. її лідера Л. Варинського. На чолі партії став *Станіслав Куніцький* (1861-1886), який одночасно був членом російської “Народної волі” і прихильником індивідуального терору. Члени партії організували кілька терористичних замахів. У 1884 р. С. Куніцький уклав угоду з “Народною Волею”, за якою “Пролетаріат” підпорядковувався цій організації в революційній боротьбі з царатом. Незабаром царська поліція заарештувала майже весь керівний склад “Пролетаріату”. Ще рік залишками партії керувала *Марія Богушевич* (1865-1887), яка була противницею терору. Арешти 1886 р. поклали край “Пролетаріату”. У 1885 р. перед воєнним трибуналом відбувся процес над 29 керівниками “Пролетаріату”. Четверо підсудних (С. Куніцький, М. Осовський, Я. Петрусінський, росіянин П. Бардовський) отримали вироки кари смерті й були повішені у Варшавській цитаделі. Л. Варинський був засуджений до 16 років каторжних робіт (помер через три роки у в’язниці фортеці Шліссельбург). Інші члени “Пролетаріату” отримали тривалі строки каторжних робіт і заслання. М. Богушевич померла по дорозі на каторгу.

Незважаючи на жорстокі переслідування, соціалістичний рух продовжував розвиватись і поширюватись у польських землях. Цьому сприяла діяльність соціалістичної еміграції, яка постійно готувала для нього кадри. У 1888 р. польські соціалісти *Марцін Каспшак* (1860-1905), *Людвік Кульчицький* (1866-1941) і *Станіслав Мендельсон* (1857-

1913) утворили в Королівстві Польському нову *Соціально-революційну партію "Пролетаріат" (II Пролетаріат)*, яка повинна була продовжувати справу своєї попередниці. Діячі партії ще більшої ваги надавали політичному та економічному терору. Вони взяли участь у створенні II Інтернаціоналу робітників (1889). Залишаючися вузькою організацією змовників, партія не зуміла поширити свій вплив у робітничому середовищі. 1892 р. вона провела невдалий замах на варшавського генерал-губернатора Й. Гурка та кількох інших царських чиновників. Ставлення до терору призвело до розколу II Пролетаріату і припинення діяльності. Її члени увійшли до нових робітничих організацій, які формувалися на початку 90-х років XIX ст.

Більші впливи серед робітників здобув *Союз польських робітників*, заснований 1889 р. у Варшаві *Юліаном Мархлевським* (1866-1925). Його діячі відмовилися від політичного терору, зосередившись на освіті та згуртуванні робітників, захисті їхніх соціальних прав, пропаганді марксизму. Репресії з боку царської поліції серйозно похитнули організацію; частина членів, які уникнули арештів, змушена була емігрувати.

Переслідування соціалістів з боку урядів європейських держав мали зворотній ефект: навколо їхніх постатей складався ореол героїв-мучеників, борців за народну справу і справедливості, а ідеї соціалізму виховували політичну свідомість і гідність робітництва та інших нижчих суспільних верств. На соціалістичну ідеологію звернула увагу частина молодшої інтелігенції, яка спочатку йшла за позитивістами. Зростання ваги соціального питання змусило її ближче познайомитись із західними ідеями. Молоді публіцисти та науковці *Станіслав Крушинський* (1857-1886), *Людвік Кживицький* (1859-1941), *Броніслав Бялоблоцький* (1861-1888) розпочали переклад польською мовою праць К. Маркса, Ф. Енгельса, німецьких і французьких марксистів, публікували власні праці з суспільних наук у зарубіжних виданнях. Л. Кживицький редагував нелегальні видання I Пролетаріату, а потім пропагував марксистську соціологію в дослідженнях людини і суспільства. Наприкінці століття соціальне питання займало все помітніше місце в житті європейських народів.

Культурне життя поляків

Доба позитивізму стала періодом подальшої інтенсифікації культурного життя, посилення його демократичного змісту, залучення до культурних здобутків ширших верств населення. Суспільні зміни, які відбувалися на очах сучасників, не могли не викликати реакції інтелектуально-мистецьких кіл. Позитивістський світогляд, у якому значне місце посідали натуралістичні і прагматичні засади ставлення до життя, не витіснив зі свідомості більшості поляків національної мотивації. Реакція польського населення на національний утиск з боку урядів Росії та Німеччини пробуджувала громадську активність, сприяла згуртуванню різних верств на національній основі без огляду на державні кордони. Позитивістські ідеї "органічної праці" означали заміну формули порятунку нації через відновлення державності новою формулою "збереження нації" без державності.

Умови розвитку польської культури були різними. Якщо в Росії та Німеччині національна культура існувала, долаючи опір і перешкоди урядових структур, то в Галичині під владою Австро-Угорщини вона отримала сприятливі можливості для поширення. Але у всіх частинах, де проживало польське населення, в суспільній свідомості домінували позитивістські погляди, згідно з якими "не мрії, а праця потрібна вітчизні". Разом з тим творча інтелігенція критично оцінювала швидке поширення міщанських зразків збагачення і деморалізації, які йшли поряд із культом грошей. Б. Бялоблоцький 1884 р. у статті *Пониження ідеалу* виступив з критикою "міщанського ідеалу щастя",

який прагне “заблокувати свої двері перед вуличним натовпом і закрити ставнями вікна, щоб не чути постійних стогонів злидарів і бідноти”. Йому вторував Я.Л. Поплавський у статті *Пониження ідеалів* (1887), протестуючи проти “освячення грубого, безвистидного егоїзму”. У культурі доби позитивізму відбулося зіткнення двох провідних світоглядів – старого романтично-станового з його ідеалами служіння традиціям, національній справі, і прагматично-позитивістського, скерованого у майбутнє з вірою у розв’язання суспільних проблем.

На культурний розвиток поляків у другій половині XIX ст. особливо великий вплив чинила **преса і публіцистика**. Газети, часописи, брошури виходили великими накладками і, незважаючи на цензуру, доносили до населення провідні ідеї сучасності. При цьому відбувалася спеціалізація видань, орієнтація на певну соціальну аудиторію. Так, газета *Кур’єр варшавський* у 80-х роках збільшила наклад до 30 тис. примірників, ще кілька варшавських газет мали накладі понад 10 тис. Газети стали прибутковими і перетворились у вигідне підприємництво. Чимало періодичних видань почали вміщати літографії та фотографії, що збільшило їхнє поширення. У 80-х роках кількість назв польських періодичних видань у трьох частинах колишньої Речі Посполитої перевищила 200. Серед них були суспільно-політичні, літературні, науково-популярні, розважальні видання. Газети і тижневики відбивали погляди відповідних течій: *Пшегльонд тигодньови*, *Правда*, *Глос* та інші репрезентували позиції позитивістів; *Край*, *Час*, *Пшегльонд польський* – консерваторів. Крім цього з’являлись і поширювались нелегальні соціалістичні видання.

Преса відкривала читачам очі на світ, порушувала проблеми, які хвилювали суспільство. 1886 р. у Варшаві почав виходити тижневик “Глос”, в якому один з його редакторів Я.Л. Поплавський вмістив програму видання, що викликала бурхливу полеміку. Він пропонував розрізняти “панську” і “селянську” культури, але не протиставляти їх одна одній, а шукати шляхів їх зближення. Це був заклик творити культуру на народних традиціях і для народу, культуру, яка була б зрозумілою і близькою широким суспільним верствам. У цьому напрямі скеровувались творчі пошуки митців різних жанрів.

На першому місці за впливами на суспільну свідомість залишалася **художня література**. Вона відігравала роль поєднувальної ланки між розділеними кордонами польськими теренами, була тісно пов’язана з публіцистикою і суспільно-політичною думкою. Літературні твори, перед тим як вийти окремою книжкою, часто друкувались у періодиці. З розширенням кола читачів і спробами дати глибші відповіді на морально-етичні запитання часу проза поступово відтісняла поезію на другий план. Письменник перетворювався з романтичного “будителя” на “дослідника” і “лікаря” суспільства, а повість і новела – у найвідповідніший жанр літератури. Їхній зміст реалістично відбивав колізії тогочасного суспільного життя, шукав засобів для виправлення соціальних болячок і моральних збочень. Художня література поступово доходить до яскравого *реалістичного* опису характерних героїв та подій часу.

Проте література не зрілася історичних традицій, а письменники надалі захоплювали читачів привабливими образами минулої величі Польщі. Гідним продовжувачем історичного письменства виступив у другій половині століття *Генрик Сенкевич* (1846-1916). Свою творчість цей видатний літератор розпочав з новел, присвячених простому люду (*Янко Музикант*, *Бартек-переможець*). Наприкінці століття він переключився на історичну повість, яка, за його словами, повинна була “підкріпити серця”, піднести національну гордість за славне минуле. У 1884-1888 рр. він написав і опублікував знамениту *Трилогію* (повісті *Вогнем і мечем*, *Потоп*, *Пан Володійовський*), а через два роки – *Хрестоносці*, яким судилося відіграти особливу роль у формування національної

свідомості поляків ХХ ст. У них він вивів яскраві образи польських лицарів, які відважно долають усі труднощі, перемагають ворогів, захищаючи незалежність Польщі і зміцнюючи її могутність, демонструючи високі зразки мужності, відваги і самопожертви. До нинішнього дня герої “Трилогії” Сенкевича залишаються у свідомості поляків образами реальних особистостей минулого.

Повісті Г. Сенкевича викликали гостру критику з боку тогочасних польських літераторів, які закидали авторові створення такого образу минулого, що навчав не тверезому розрахунку, а бездумному ентузіазму. Критично оцінили повісті Г. Сенкевича українські письменники і вчені (І. Франко, М. Грушевський та ін.), які звинуватили

Рис. 47. Генрик Сенкевич.

письменника у неправдивому і принизливому для українців зображенні козацтва, селян та української шляхти. Студенти-українці Львівського університету розпочали і виграли судовий процес проти автора “Трилогії”. Однак це не вплинуло на авторитет талановитого польського письменника. У наступних творах він зосередився на осмисленні загальнолюдських цінностей, написав повість з життя ранніх християн *Quo vadis* (1895-1896), за яку 1905 р. був відзначений Нобелівською премією в галузі літератури.

Мало хто з тогочасних письменників міг зрівнятися талантом з Г. Сенкевичем. Поряд з його творами великої популярності набули також історично-пригодницькі повісті для молоді, написані істориком *Валерієм Пишборовським* (1845-1913). У них він на прикладі польських повстань прагнув показати небезпеку бездумного захоплення радикальними ідеями.

Інше спрямування мали новели та повісті *Елізи Ожежко* (1841-1910). Письменниця описувала реакцію шляхти і землевласників на нові умови життя, змальовувала безправне становище жінки, нижчих верств суспільства, євреїв. У повісті *Над Німаном* (1888) показала суспільство, яке змінюється під тиском нових обставин життя і шукає шляху, який би поєднував традицію і нові віяння. Збірка новел *З різних сфер* (три томи, 1879-1881) містила реалістичні картинки з життя різних соціальних верств, а повість *Марта* (1873) – становища жінки. У ряді публіцистичних праць письменниця поєднала позитивізм з патріотизмом.

Великим літературним талантом вирізнялися реалістичні твори колишнього повстанця *Александра Гловацького*, який увійшов до літератури під ім'ям *Болеслава Пруса* (1847-1912). Водночас він був одним з ідеологів польського позитивізму. У 1886 р. опублікував повість *Пляцувка* (Позиція), де представив селянина, який виступав захисником кращих національних традицій. Особливу популярність принесла Б. Прусу повість *Лялька* (1890), яка відтворювала зіткнення молодого підприємця зі старим і замкненим аристократичним світом. Повість відзначалася високою майстерністю зображення характерів, звичаїв, всієї багатоманітної панорами тогочасного життя. Ще одна повість – *Емансипантки* (1894) – була присвячена описові становища жінки і спробам зламати традиційні перешкоди, які заважають їй посісти належне місце в тогочасному суспільстві. Високою майстерністю проникнення в психологію і механізми влади вирізнялась історична повість *Фараон* (1897), в якій яскраво змальовано перипетії боротьби за верховну владу в давньому Єгипті. Реалізм повісті виходив за межі історичного жанру, виявляв приховані елементи соціальних стосунків тодішнього суспільства, виростав до символічного образу влади як такої.

У 80-х роках у польську літературу з Франції проник вплив *натуралізму*, який проповідував підсилення реалізму та експресії літературних творів з допомогою гіперболічного підкреслення зумовленості поведінки людини соціальним середовищем, побутом, фізіологією. Прибічники натуралізму (Е. Золя, брати Е. і Ж. Гонкури) реалістичне зображення життя вважали методом наукового дослідження, що повинно викрити й зцілити суспільні виразки. У цьому стилі творила прозаїк і драматург *Габрієля Запольська* (М.Г. Снежко-Блоцка; 1857-1921). Вона демаскувала мораль і звичаї, які склалися при зіткненні старих традицій і тогочасних поглядів, викривала міщанство та лицемірство. Її комедія *Мораль пані Дульської* (1906) дала початок терміну “дульщина”, яким визначалися зразки міщанської психології й поведінки. Прихильником натуралізму в літературі був також педагог *Адольф Дигасінський* (1839-1902) – автор багатьох філософсько-педагогічних праць і літературних творів, в яких пропагував близькість людини до природи.

Поезія доби позитивізму відрізнялася від романтичної простотою і доступністю, вірою в суспільний поступ і людські можливості. У Галичині розгорталася творча і політична діяльність колишнього повстанця *Адама Асника* (1838-1897). Його лірика мала філософський характер, продовжувала романтичні традиції польської поезії і, разом з тим, віддзеркалювала обрії нового світу. У збірці сонетів *Над глибинами* він зокрема писав:

(...) І хоч довкола темрява ще висне,
Та вже помітно: в творчому змаганні
Нових світів засвічуються грані,
Якими мла, мов іскорками, присне (...)
(Переклад Є. Титикайла)

Новаторськими рисами відзначалася поезія приятельки Е. Ожежко – *Марії Конопницької* (1842-1910). Свою літературну творчість вона розпочала у Варшаві, маючи на руках шестеро дітей. У творах, заснованих на народних піснях, багато уваги приділяла змалюванню приниженого становища бідних верств – селян, робітників, бездомних. Гуманістичні мотиви яскраво звучали в ліриці *Віктора Гомулицького* (1848-1919), який з великим співчуттям ставився до простих людей, пригноблених народів. Загалом поезія доби позитивізму не занедбала патріотичної тематики, але більш тісно пов’язувала її з соціальними тенденціями, підкреслювала нерозривність національних змагань і суспільного поступу.

Доступ до **освіти** і знань зростав під впливом позитивістських ідей та зростання потреби в освічених працівниках. Але загальний стан освіти в польських землях залишався незадовільним. У Королівстві Польському кількість початкових шкіл наприкінці століття досягла 3 тис., але далекою не відповідав реальним потребам. Кількість неписьменних серед усього населення перевищувала 70 %. Навчання проводилося російською мовою. Гімназій було всього 15 (1900 р.), і вони були майже недоступні для бідніших верств. У школах і гімназіях панував режим суворого нагляду за “благонадійністю” вчителів та учнів. Певною віддушиною були приватні школи, яких у 1890 р. налічувалося 280. Фінансист Л. Кроненберг заснував *Школу торгівлі* (1875), а Г. Вавельберг і С. Ротванд – *Технологічну школу* (1891), які давали середню спеціальну освіту. 1875 р. у Варшаві виникло таємне *Товариство національної освіти*, а з 1894 р. – *Товариство таємного навчання*, які дбали про освіту і патріотичне виховання селян і робітників.

Кращою була загальна ситуація з освітою в Німеччині, де постало питання ліквідації неписьменності. Німецькі власті швидко усвідомили користь від розвитку державної освіти: з одного боку, освічений працівник був більш придатним до роботи, а з другого –

школа була провідником ідей онімечення населення. Однак польська громадськість відповіла на асиміляторські дії уряду поширенням приватної освіти й патріотичного виховання (див. вище).

У Галичині в другій половині XIX ст. шкільництво перейшло під управління поляків. У 1872 р. крайовий сейм запровадив обов'язкову безкоштовну чотирирічну освіту для дітей. Кількість шкіл на кінець століття перевищила 3,5 тис. Завдяки цьому відсоток неписьменних зменшився з 95 % у 1867 р. до 56 % у 1900 р. Викладання велося польською мовою (українських шкіл було значно менше, а їхній розвиток стримувався). Розвиток шкільництва контролювала Крайова шкільна рада, в якій засідали польські консерватори. До кінця століття кількість гімназій зросла до 27, а їх учнів – до 13 тис. Загалом середня освіта залишалася малодоступною. Як польська, так і українська громади вдалися до створення приватних шкіл і гімназій, заснування численних громадських організацій і товариств, які опікувалися поширенням знань серед нижчих верств, організовували читальні, бібліотеки тощо. За зразком Познанщини, 1879 р. ксьондз С. Стояловський дав поштовх діяльності *Товариства народної освіти і праці*, яке незабаром перетворилось у Товариство рільничих гуртків (1882), що дбало про розвиток освіти і агрокультури селян. У 1891 р. поет А. Асник очолив нове *Товариства народної школи*, яке почало діяти в Кракові. Воно засновувало і утримувало початкові та середні школи, бібліотеки і читальні, видавало і поширювало літературу для селян, провадило культурну діяльність.

У цей час важливого значення набула діяльність члена *Товариства національної освіти* у Варшаві, педагога і видавця *Конрада Прушинського* (1851-1908) – автора численних букварів і книжок для народу, котрі видава під псевдонімом *Казімеж Промик*. У 1875 р. з'явилося перше видання його *Елементаржа* (букваря для самоуків), з якого навчалися тисячі селянських дітей. Ця книга витримала 62 видання накладом 1,2 млн. примірників.

Вища освіта залишалася доступною переважно для заможних соціальних верств – шляхти, урядовців, інтелігенції. Університети налічували по кілька сотень студентів і перебували під пильним наглядом влади. У 1869 р. варшавська Головна школа була перетворена в російський імператорський університет з російською мовою викладання. І все ж польська молодь здобувала освіту у Варшавському університеті, а також інших університетах Російської імперії (Московському, Київському, Одеському). Університетські осередки, незважаючи на суворий контроль властей, залишалися центрами поширення новітніх наукових і суспільних ідей. Не випадково діячі соціалістичного і демократичного руху часто були випускниками університетів. У 90-х роках в університетах Росії навчалось понад 2 тис. поляків. Ще понад 1,5 тис. студіювали в європейських університетах, де брали участь у діяльності різних громадсько-політичних організацій.

У Німеччині польських вищих шкіл не було, і поляки навчались у німецьких або західноєвропейських університетах. Натомість у Галичині вища школа перейшла під контроль польських властей краю. Поступово було полонізовано Краківський та Львівський університети, куди приїжджала на навчання також польська молодь з Росії та Німеччини. У 1877 р. було створено *Львівську політехніку* і незабаром *Вищу рільничу школу* в Дублянах поблизу Львова. Наприкінці століття в Краківському університеті працювало 164 викладачі, навчалось 1,4 тис. студентів, у Львівському університеті – відповідно 147 і 2 тис., Львівській політехніці – 58 і 760. У цей час з'явилися паростки конфлікту між польськими та українськими студентами Львівського університету, який незабаром переріс у гостре політичне протистояння.

Ідеологія позитивізму і потреби технічного прогресу створювали сприятливі умови для розвитку **наукової думки**. Відсутність державної підтримки обмежувала інститу-

ціональний розвиток польської науки в Росії та Німеччині. Там наукові студії оберталися навколо гуманітарних і суспільних проблем, які не вимагали обладнання й коштів. Тільки невелика кількість польських учених працювала в університетах, інші гуртувалися навколо громадських фондів – Каси ім. Ю. Мянвського у Варшаві (1881) і Товариств друзів наук у Познані і Торуні. Інакше виглядала ситуація в Галичині, де інституції польської науки швидко розбудовувалися під патронатом консерваторів. У 1871-1873 рр. Наукове товариство Кракова було перетворене в *Академію Умєєтностці* (Академію знань) за зразком наукових академій інших європейських країн. Академія отримала урядову підтримку і швидко перетворилась у загальнопольський науковий центр, з яким співпрацювали вчені з усіх польських земель. Продовжували діяльність культурно-наукові фундації, створені польськими аристократами у попередній період. Краків і Львів перетворились у науково-культурні центри польської наукової думки.

З усіх наукових дисциплін найбільшого розвитку досягла *історіографія*, яка знаходилася в епіцентрі роздумів про минуле і майбутнє Польщі. У 1880 р. за ініціативою АУ в Кракові було скликано I-й з'їзд польських істориків (які продовжуються донині), а 1886 р. у Львові створено *Польське історичне товариство* та його орган часопис – *Квартальник хісторични* (Історичний кварталник). Суспільне значення історіографії полягало у необхідності дати відповідь на питання про причини занепаду Польщі. Оцінки вимагали також невдачі польських визвольних змагань XIX ст. Це спонукало до вивчення минулого з погляду нових методологічних підходів. Позитивізм заперечував романтичні уявлення про “національний дух”, вимагав суворого дотримання змісту історичних джерел, критичного осмислення фактів і подій. В останній третині століття історики поділилися на три окреслені напрями, кожен з яких пропонував своє бачення минулого Польщі. Найшвидше сформувалася “краківська школа” в історіографії, представлена ідеологами та політиками краківського консерватизму. Визнаним главою школи був професор і ректор Краківського університету, історик і письменник *Юзеф Шуйський* (1835-1883). Його перу належали численні праці з історії Польщі та її окремих періодів (4-томна *Історія Польщі*, 1862-1866), в яких проводилася думка про “анархізм” і “свавільність” польської національної традиції, відсутність сильної монархічної влади, що у підсумку зумовило історичне відставання Польщі від інших країн Європи. Його погляди розвивав ксьондз *Валеріан Калінка* (1826-1886), який у багатьох працях гостро критикував польські патріотичні сили за необдумані спроби зламати освячені віками традиційні порядки. Вину за поділи Польщі він покладав на табір польських реформаторів, які наприкінці XVIII ст. намагались усунути перешкоди на шляху розвитку країни (*Останні роки панування Станіслава Августа*, 1868; *Чотирирічний сейм*, 1888). Традиції школи представляв професор Краківського університету (згодом намісник Галичини) *Міхал Бобжинський* (1849-1935). Він був більш обережним в оцінках, досліджував і надавав вирішального значення державно-правовим інститутам у розвитку суспільства (*Історія Польщі в нарисі*, 1879). Представників краківської школи об'єднувало негативне ставлення до суспільних рухів, котрі, на їх думку, руйнували державний порядок і послаблювали владу. Їхня концепція історії Польщі отримала назву “песимістичної”.

Погляди істориків краківської школи спричинили гостру полеміку, яка зіграла важливу роль у політичному вихованні суспільства. Із запереченням їхніх поглядів виступила група істориків з Королівства Польського, яка отримала назву “варшавської школи”. Її представники запропонували “оптимістичну” концепцію історії Польщі, стверджували, що вона розвивалася подібно до інших європейських країн, а вину за поділи покладали на агресивних сусідів країни. Професор Варшавського університету *Адольф Павінський* (1840-1896) докладно вивчав устрій Речі Посполитої у XVI-XVIII ст.

і дійшов висновку, що шляхетська демократія була закономірним результатом історичного розвитку і не відрізняла Польщу від інших країн. Натомість надмірні компетенції шляхетських сеймиків не дозволили своєчасно реформувати устрій Речі Посполитої. Історик високо оцінював діяльність реформаторів XVIII ст., критично ставився до ролі церкви у переломних подіях минулого. З критикою поглядів краківських істориків виступив плідний варшавський учений *Тадеуш Корзон* (1839-1918). Він брав участь у діяльності таємних патріотичних організацій 60-х років, відбув заслання, а після повернення працював викладачем історії у приватних навчальних закладах. У численних працях історик аналізував період занепаду Польської державності в другій половині XVIII ст. і дійшов висновку, що його причини слід шукати не в особливих рисах “польського характеру”, а в агресивних діях сусідів – Пруссії, Росії та Австрії. Звернувши увагу на соціальні стосунки, політичні реформи, економічний поступ, Т. Корзон віддав перевагу “оптимістичному” поглядові на цей період польської історії, вважаючи, що паростки нового устрою, які тоді проявилися, мали всі шанси вивести країну в число передових європейських держав (6-томна праця *Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа*, 1882-1886 рр.). На другому з’їзді польських істориків у 1890 р. Т. Корзон вступив у полеміку з краківськими істориками, звинувативши їх у тому, що в своїх історичних оцінках вони керувалися консервативними політичними ідеями, підпорядковуючи історію політичним інтересам польських правлячих кіл Галичини. У свою чергу, Ю. Шуйський, В. Калінка та інші докоряли Т. Корзону і варшав’янам служінням інтересам “руйнівного” лібералізму. У полеміці, що велася на сторінки наукових і громадських видань, активну участь брав варшавський історик *Владислав Смоленський* (1851-1926) – автор ґрунтовних монографій *Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII ст.* (1891), *Історія польської нації* (1897), в яких простежено складний і тернистий шлях сприйняття суспільством нових ідей і перебудови на їх підставі соціальних взаємин. На його думку, у XVIII ст. в Польщі відбувався світоглядний переворот, внаслідок якого ідеї Просвітництва і прогресу повели тяжку боротьбу з ідеями середньовіччя і темряви. Наскрізною в його праці була думка про змінність епох та устроїв, змістом яких є цивілізаційний поступ.

У Львові розгорнулася наукова діяльність вихідця з Познанщини історика *Ксаверія Ліске* (1838-1891), який у своєму науковому семінарі в стінах Львівського університету виховав плеяду польських істориків, що отримала назву “львівської школи” в польській історіографії. Вчений залишався осторонь політики, проповідував сумлінну працю над джерелами і уникання оцінки історичних явищ. Гаслом його творчості став “похід за науковою правдою”; у численних рецензіях, оглядах він критикував тогочасних істориків за фальсифікацію та модернізацію історичних джерел. За його ініціативою та участю почалося видання багатотомної серії історичних джерел *Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської* (15 томів до 1891 р., подальші вийшли на початку XX ст.).

Ідеї позитивізму вплинули також на розвиток інших гуманітарних наук і філософської думки. Особливо яскраво це проявилось у *філософії*, до розвитку якої значною мірою причинилися публіцисти, що пропагували серед поляків ідеї позитивістів. Особливо активно розвивав ці ідеї філософ і психолог *Юліан Охорович* (1850-1917), який певний час викладав у Львівському університеті. Серед багатьох його праць був *Вступ і загальний погляд на позитивну філософію* (1872). З критикою позитивізму виступили молоді польські мислителі і вчені, які вважали необхідним доповнити позитивізм марксистською візією соціалістичного майбутнього. Вони трактували розвиток суспільства як закономірний процес, детермінований соціально-економічними стосунками та опосередкований суспільно-політичною ідеологією. *С. Крусінський* (1857-1886), *Б. Бяло-*

блоцький, Л. Кживіцький познайомилися з працями К. Маркса, перекладали їх польською мовою. Вони не вдовольнялися визнанням природних закономірностей, стверджували, що в людському суспільстві закономірність реалізується через свідому діяльність осіб та організацій. Свої статті молоді марксистки вміщували у виданнях позитивістів, а також нелегальних соціалістичних часописах. Особливо різнобічними були наукові зацікавлення Людвіка Кживіцького, який залишив змістовні праці з історії, соціології, етнографії, економії, антропології.

Серед наук, що тоді швидко розвивалися, було мовознавство і літературознавство. Завдяки Люціану Малиновському (1839-1898) у Краківському університеті була підготовлена група талановитих філологів, які пізніше працювали в університетах різних країн. Сам вчений вивчав мову населення південно-західного пограниччя польських земель (Сілезія, Спіш та ін.), був співредактором *Старопольського словника*. Великих успіхів досягнув мовознавець Ян Бодуен де Куртене (1845-1929), праці якого в галузі загального та порівняльного мовознавства незабаром здобули світову славу. Його діяльність розгорнулася в університетах Росії і Ягеллонському університеті Кракова. Заслугою вченого стала побудова теорії фонем і фонетичних чергувань, яка дала підстави розглядати мови як історично змінні системи; мали успіх також його порівняльні дослідження слов'янських мов. Широкі філологічні та історичні зацікавлення проявив професор Львівського університету Антоній Малецький (1821-1913), який опрацював й опублікував *Історично-порівняльну граматику польської мови*, а також написав низку літературознавчих праць про видатних польських поетів. Помітним явищем польської філології стали праці одного з ідеологів краківського консерватизму графа Станіслава Тарновського, який тривалий час очолював Ягеллонський університет й Академію знань. Найповніший вияв його патріотично-консервативні погляди знайшли у шеститомній *Історії польської літератури* (1900-1907).

Великою різноманітністю характеризувалася творчість польського етнографа, філолога і композитора Оскара Кольберга (1814-1890). За походженням напівнімець і напівфранцуз, він під впливом польських романтиків захопився багатством народної культури земель колишньої Речі Посполитої. Кольберг багато мандрував по різних теренах, в тому числі українських, нагромаджуючи фольклорні й етнографічні матеріали, які узагальнив і опублікував у 23-томному виданні *Народ – його звичаї, спосіб життя, мова, страви, прислів'я, обряди, смаки, забави, пісні, музика і танці* (1857-1890) і 11-томній праці *Етнографічні картини* (1882-1891). В обох виданнях він багато уваги приділив описам звичаїв українських селян.

Чимало освічених поляків, які опинились у сибірському засланні, вели наукові спостереження за природою і населенням цього краю. Бенедикт Дибовський (1833-1930) вивчав флору, фауну і народи озера Байкал і Камчатки. Після повернення із заслання працював професором Львівського університету. Піонерами геологічних розвідок Сибіру були А. Чекановський і Я. Черський. Геолог і географ К. Богданович здобув авторитет, відкривши численні поклади корисних копалин у районі Манджурії і Хабаровському краї. Описи народів Сибіру залишили А. Шиманський, Е. Пекарський, Б. Пілсудський та ін.

Природничі і технічні науки не набули такого розвитку, як гуманітарні. Але й тут польські вчені досягли помітних успіхів. Краківські дослідники Зигмунт Врублевський (1845-1888) і Кароль Ольшевський (1846-1915) у 1883 р. вперше перетворили на рідину вуглець і азот, продовжили дослідження в галузі фізики низьких температур. У Львові проходила наукова діяльність в галузі термодинаміки Августа Вітковського. На високому рівні вели польські вчені дослідження з мінералогії, ботаніки, хімії.

Частина поляків, змушених емігрувати на Захід, також стала знаними вченими в зарубіжних країнах. *Ернест Малиновський* (1815-1899) після поразки революції 1848-1849 рр. емігрував до Перу, де як шляховий інженер побудував багато залізниць і мостів, в тому числі першу залізницю через Анди, яка пролягла на висоті понад 4700 м над рівнем моря (пізніше був професором математики в університеті Ліми). *Рудольф Моджеєвський* став у США відомим конструктором мостів, а *Казімеж Гзовський* здобув у Канаді високий авторитет як інженер з будівництва портів, залізниць і мостів.

Суспільному значенню художньої літератури у період позитивізму дорівнював лише **живопис**. Цей факт пояснювався розширенням кола споживачів мистецьких творів, котрі підкреслювали свою приналежність до національної культури. 1879 р. в Кракові було засновано *Національний музей*; тут діяла *Школа мистецтв*. Більшість польських художників на тривалий час виїжджала до європейських осередків живопису в Парижі, Відні, Римі, Мюнхені, Петербурзі. Польські митці працювали під переважним впливом європейських художніх течій.

Рис.48. Ян Матейко.
Автопортрет.

Провідні позиції в малярстві посідав *історичний живопис*, який підживлював патріотичні почуття. Визнаним главою цього напрямку був краківський маляр чеського походження *Ян Матейко* (1838-1893). Упродовж тридцяти років митець писав картини, які представляли велич і драматизм історії поляків. Для своїх картин він скрупульозно збирав документи, пам'ятки, залишки матеріальної культури, котрі, втілені у картинах, наближували історичні події до глядача. Я. Матейко був неперевершеним майстром портрету та історичних деталей, а його твори komponувалися за традиціями ренесансу й бароко. Хоча в тогочасних умовах вони виглядали анахронізмом, але багато поколінь поляків представляли картини минулого на підставі творів Я. Матейка. Широке визнання здобули його картини *Станчик* (Блазень), *Промова Скарги*, *Грюнвальдська битва*, *Собеський під Віднем*, цикли *Галерея польських королів і князів* й *Історія цивілізації в Польщі*. Твори митця неодноразово виставлялися на виставках у європейських столицях. Польська

громадськість у всіх дільницях глибоко шанувала патріотичну творчість маляра, називала його "польським пророком", який пробуджує віру в краще майбутнє Польщі.

Творчість *Юліуша Коссака* (1824-1899) пов'язана з традиціями національного руху XIX ст. Через його полотна проходили романтичні образи коней і вершників, шляхетських двориків і битв. В останнє двадцятиріччя своєї творчості, яка розгорталась у Кракові, Ю. Коссак зосередив увагу на художньому відтворенні традиційної лицарської Польщі, навіяної романтичною літературою. Поєднання літератури і живопису, переважно акварельного, принесло митцеві значну популярність (картини *Сомосьєрра*, *Битва під Ваграмом*, *Собеський під Віднем*). Творчу лінію митця успішно продовжив його син *Войцех Коссак* (1856-1942), який намалював сотні картин батальних сцен часу наполеонівських війн, національних повстань, додавши до них сентиментальні образи закоханих повстанців, полювань і розваг.

Інший різновид історичного малярства представляла творчість *Артура Гроттгера* (1837-1867), який більшість своїх картин присвятив драматичним подіям Січневого повстання (цикли *Варишава*, *Полонія*, *Литва*). Образи його творів були реалістичними та експресивними, підкреслюючи водночас героїзм і трагізм борців за незалежність,

безнадійність і духовну спустошеність після поразки повстання. Історично-алегорична тематика стала головною темою живопису ще одного краківського митця – *Яцека Мальчевського* (1854-1929), який слідами А. Гроттгера писав картини мартирології польських повстанців. З часом у його творах зросла алегоричність образів, а сюжети набрали символічного значення (*Смерть Елленаї, Меланхолія, Вітчизна*). Історія в його картинах набула символічно-містичного забарвлення, автор прагнув донести до глядача настрої покоління “поразки” й “останнього століття Польщі”.

Польські митці, які більшу частину життя проводили за кордоном, зазнавали відчутного впливу західних художніх течій. Інтерес до природи і буденного життя покликав до життя напрям *реалізму* в польському малярстві. Його представниками були знані в європейських країнах брати *Максиміліан і Александр Геримські*. *Максиміліан Геримський* (1846-1874) після Січневого повстання перебував переважно за кордоном, де його картини здобули популярність завдяки реалістичному зображенню польських пейзажів, полювань і повстанців. *Александр Геримський* (1850-1901), перебуваючи в Римі, зазнав впливу імпресіоністів; у своїх творах надавав великого значення кольоровій гамі зображення, композиції світла й тіні. Разом з тим, сюжетами його картин служили сцени буденного життя поляків (*Пристань на Сольці, Люльки, Жидівка з лимонами*). 1873 р. митець здобув золоту медаль на художній виставці у Відні за картину *Сцена суду з “Венеційського купця”*. Реалістичному живопису віддавали перевагу також Войцех Герсон, Александр Котсіс, Юзеф Шерментовський та інші польські малярі.

Вплив імпресіонізму відбився на творчості польського пейзажиста *Юзефа Хелмонського* (1849-1914). Художник багато подорожував, зокрема по Поділля й Волині, малював природу та сцени з життя селян. Його картини були сповнені світла й експресії, створювали гарний настрій і почуття безмежності простору. З них віяло почуттям любові до рідної землі та її народу.

Скульптура залишалася жанром мистецтва, який не мав широкого громадського резонансу, здебільшого обслуговував елітарні верстви. Однак наприкінці століття, зі зростанням патріотичних настроїв набуло поширення встановлення пам’ятників видатним польським особистостям. Польські скульптори як правило навчалися у західно-європейських центрах мистецтва (Париж, Рим, Відень), засвоюючи академічний стиль, що ґрунтувався на класичних зразках. У другій половині XIX ст. вплив реалізму спричинив відхід від закріплених класичних форм і появу спроб надати творам більшої динамічності та експресії. У скульптурних творах з’явилися елементи поєднання різних стилів – класичного, ренесансу, бароко, реалізму, які отримали назву *академічної еклектики*. Цей стиль був властивий творчості *Марцелія Гуйського* (1830-1893), який прикрасив скульптурними постатями низку будинків у Варшаві (Кредитне товариство, готель “Європейський”), залишив реалістичні погруддя діячів польської культури. *Теодор Піпер* (1841-1913) після тривалих подорожей і навчання в європейських столицях створив кілька відомих творів – пам’ятник А. Міцкевичу в Кракові (1898), алегоричні фігури для будинку галицького крайового сейму у Львові (нині будинок Львівського національного університету ім. Івана Франка). У подібному стилі залишив скульптури *Ципріан Годабський* (1835-1909), який більшу частину життя провів за межами Польщі. Йому належать пам’ятники М. Копернику і А. Фредро в Кракові, пам’ятник А. Міцкевичу у Варшаві, чимало декоративних прикрас будівель у Кракові, Львові, Варшаві. Краків’янин *Валерій Гадомський* (1833-1911) представив публіці низку скульптур польських митців – Я. Матейка, Г. Семирадського, а також декоративно-оздобних творів для будинків Кракова. Твори польських скульпторів вирізнялись високою технікою виконання, що поєднувалася з прагненням донести до глядача в алегоричній формі пафос і велич минулого Польщі.

В архітектурі проявилися як розбіжності будівництва в різних польських дільницях, так і спільні риси, зумовлені європейськими впливами. Загальною тенденцією публічного будівництва став перехід від класичного стилю до *неоренесансу*. У цей період були побудовані імпозантні будинки в Кракові, Львові і Варшаві, зокрема намісництва, крайового сейму, політехніки (Львів), палац Кроненберга (Варшава). У будівництві житла домінувала електика стилів – від готичного до неоренесансу, яка викликала критику багатьох митців. Вони дискутували над питаннями створення “національного стилю”, але замовниками часто виступали особи, далекі від патріотизму. Споруди фабрик і житлові будинки зводилися без плану і дотримання естетичних вимог. Будівельний бум, викликаний бурхливим зростанням населення міст, негативно відбився на загальному їх вигляді. Поширилося будівництво багатомешкальних споруд з подвір’ями-“колодязями”. Хаотично й швидко поставали будинки робітників і міського плебсу, будівлі фабрик і майстерень, які порушували гармонію міського середовища, створювали картину соціальних контрастів.

У **музичному мистецтві** період позитивізму не приніс нових видатних композиторських талантів. Натомість набула поширення музична творчість польських романтиків, яка охопила ширші верстви суспільства. Модним стало створення аматорських оркестрів і хорів, які прилучали до музичної культури ширше коло осіб. 1870 р. у Варшаві було засноване *Варшавське музичне товариство*, яке гуртувало фахівців і любителів; незабаром подібні товариства виникли в Кракові та Львові. Активна культурна діяльність, яку ініціювали численні громадсько-освітні організації, формувала культурні смаки населення на національно-патріотичних традиціях. До числа відомих композиторів того часу увійшли *Зигмунт Носковський* (1846-1805), який здобув популярність як автор симфонічної поеми *Степ*, і *Владислав Желенський* (1837-1921), автор кількох опер і кантат. Його опера *Конрад Валленрод*, вперше виконана у Львові 1885 р., збудила патріотичні почуття поляків різних дільниць.

Наприкінці століття з’явилася плеяда талановитих польських музичних виконавців-віртуозів, які виступали переважно за межами Польщі і прославляли її національну культуру. До них належали скрипалі *Генрик Венявський* (1835-1880), *Аполінарій Контський* (1825-1879), піаністи *Ігнацій Падеревський* (1860-1941), *Александр Міхаловський* (1851-1938) та ін. Польські виконавці популяризували за кордоном твори польських романтиків, передусім Ф. Шопена, С. Монюшка, які з ентузіазмом приймалися зарубіжною публікою.

У другій половині століття спостерігався бурхливий розвиток **театрального мистецтва**. Найбільш активне театральне життя пульсувало у Варшаві, де царська адміністрація утримувала п’ять сцен, на яких поєднувалися три жанри – драма, опера, балет. Поряд з творами західних авторів на сценах Варшави ставилися твори А. Фредра, С. Монюшка, Ю. Словацького та інших польських авторів, хоча інколи їхні прізвища приховувалися від цензури. Так сталося, зокрема, з драмами Ю. Словацького *Мазепа* і *Марія Стюарт*, які з’явилися на сцені варшавських державних театрів і користувалися великою популярністю. У цей час на варшавській сцені розкрились акторські обдарування Гелени Моджевської, Яна Круліковського, Болеслава Лещинського, коміка Алойзи Жулковського.

У Варшаві з ініціативи Л. Русановського народилися т.зв. “огрудкові” театри (літні сцени під відкритим небом), які були доступні для різноманітної публіки, виховували її культурні смаки на класичних творах В. Шекспіра, Ж. Мольєра, Л. Шіллера, а також драмах і комедіях польських авторів. Поряд з творами А. Фредри успіхом користувалися вистави *Ніч святоянська* А. Стащика, *Подорожі по Варшаві* Ф. Шобера, комедія *Віцек і Вацек* З. Пшибильського.

Театральний бум захопив також Галичину. У Кракові не було обмежень для постановки патріотичних вистав. Тут ставилися твори Я. Кохановського, А. Міцкевича, Ю. Словацького, а також популярні твори краківського поета і письменника *Владислава Анчица*. Не зникала зі сцен у Кракові і Львові світова класика, ставилися також твори М.В. Гоголя, зокрема заборонена в Росії комедія “Ревізор”. У Познані польська сцена почала функціонувати лише у 1870 р., а постійний будинок театру був побудований 1875 р. Натомість набув розвитку рух пересувних театральних труп, які роз’їжджали по містах Познанщини, Помор’я та Сілезії.

Початки промислового розвитку і розбудови міст спричинили зміни в умовах **буденного життя і побуту поляків**. Відмінності у способі життя між селом і містом залишалися значними. Однак рівень життя села завдяки реформам і поширенню освіти дещо підвищився: селяни почали влаштовувати у житлі “білу хату” (світлицю) для урочистих подій та свят, на відміну від “чорної”, де проходило щоденне життя родини. Скупий інтер’єр селянської хати наприкінці століття все частіше прикрашали настінні годинники, здебільшого із зозулею, які швидко і надовго стали неодмінним атрибутом селянського помешкання. Окрім традиційних образів, на стінах хат з’явилися репродукції картин історичних сцен або портрети діячів польського національного руху (найчастіше А. Міцкевича або Ю. Понятовського). На вікнах почали вішати фіранки (часто з паперу, а не тканини), а у вечірній час хату освітлювали вже не лучиною, а газовою лампою. Новинкою була й поява на селі сірників, хоча й надалі для розпалювання вогню у печі використовували кресало.

Певні зміни відбулися у проведенні вільного часу селянами дозвілля. Вони почали цікавитися громадськими і політичними справами, книжкою й газетою. Особливо помітними були зрушення в Пруссії та Галичині, де громадська активність культурних діячів приносила результати. Селяни, здебільшого неписьменні, брали участь у різних зборах, влаштовували колективне читання т.зв. “народних” брошур. У цілому ж селянське життя точилося за традицією і звичаєм.

Значно вагомішими були зміни способу життя у містечках і містах. Вони визначалися загальним поліпшенням санітарно-гігієнічних умов. У великих містах з’явилися водогони, які подавали воду до мешкань, розширилася мережа громадських колодязів, до яких вода поступала через водогони. Більшість центральних вулиць міст покривалися бруківкою. Цього вимагали потреби розвитку міської комунікації. У 60 – 70-х роках у великих містах (Варшаві, Вроцлаві, Гданську) поряд з дрозками з’явився кінний трамвай, який тягнула по рейках пара коней. Особливістю трамваю була наявність лавок для менш заможних пасажирів на даху вагона. Швидко розбудовувалася залізниця, у розвиток якої активно вкладали капітали заможні люди. Спекуляції і зловживання акціонерних кампаній навколо численних залізниць змусили уряди Росії, Німеччини й Австро-Угорщини у 70-ті роки розпочати викуп капіталу спілок; таку політику диктувало також воєнно-стратегічне значення залізниці. Крім того, поліпшувалась якість міжміських шляхів. Поширилася практика будівництва т.зв. “битих” шляхів за технологією англійського інженера Д. Мак-Адама, яка полягала в насипанні на вирівняну м’яку поверхню битого каменю (шебеню).

Поліпшення стану *шляхів сполучення* сприяло різкому збільшенню кінного транспорту – дрозок, фіакрів, омнібусів. У Варшаві 1875 р. можна було найняти 657 легких однокінних дрозок, 21 – парокінних, 14 карет тощо. У 80-х роках у польських землях швидко поширилися різноманітні ровери. Відразу кілька великих підприємств у Лодзі, Варшаві, Сосновці почали випускати різні модифікації велосипедів, які здобули популярність серед різних верств міст і містечок.

Революційне значення у розвитку систем комунікацій відіграв *телеграфний і телефонний зв'язок*. Найбільш густою сіткою телеграфних станцій були покриті Познанщина й Сілезія (416 станцій). У 70-х роках у Галичині було створено 131 станцію. До розвитку телефонного зв'язку причинився польський вчений-позитивіст Юліан Охорович, який у 80-х роках сконструював магнітний телефон і вугільний мікрофон. Тоді ж увели в дію перші телефонні мережі у Варшаві, Вроцлаві, Лодзі, Познані та інших містах. У 1885 р. у Львові було 62 абоненти, а вже 1892 р. їх кількість збільшилась до 470.

У містах зберігалися і навіть зростали відмінності у *способі життя* різних соціальних верств. Умови життя робітників і бідніших верств різко відрізнялися від аристократії й заможного міщанства. Робітники з родиною мешкали переважно в одній кімнаті з кухнею багатоповерхових будинків. На таке помешкання у Варшаві припадало в середньому 4 особи, тож спати членам родини часто доводилося на підлозі. Серед скромних меблів такого помешкання помітне місце займали шафа для одягу, а також ліжко, оздоблення якого свідчила про посаг господині дому. Гігієнічні умови таких помешкань, за відсутності водогону і каналізації, були жахливими, про що свідчила висока дитяча смертність у робітничих районах. Одяг бідніших верств міста наслідував моду заможних верств, але шився з дешевих тканин у ремісників-надомників. Для чоловіків це був стрій (костюм), що складався з піджака, камізельки, брюк, сорочки і черевиків або чобіт. Жінки вбирали здебільшого довгі сорочки з рукавами, довгі широкі спідниці, кафтан або жакет, вовняну хустку, високі черевики з шнурівками. Загальний рівень споживання продуктів у містах якісно поліпшився: зросло споживання м'ясних виробів, цукру. Натомість до кінця століття можна зауважити зменшення споживання алкогольних напоїв (горілки, вина, пива, меду), що пояснювалось як їхнім подорожчанням, так і поширенням освіти серед населення, пропагандою тверезого способу життя з боку громадських організацій. У той час з'явилася мода на споживання безалкогольних напоїв – лимонадів, содової води, квасу тощо.

Дещо кращими були умови побуту середньозаможних верств міщанства. Вони різнилися більшими можливостями у влаштуванні житла, харчуванні, одязі, проживали переважно у кількакімнатних квартирах.

Аристократія і заможне міщанство мешкали у власних будинках, мали численну прислугу, карети або джоржі. Фабриканти і фінансисти не жаліли коштів на облаштування багатокімнатних палаців, обставлених модними меблями, картинами, посудом тощо. Особливо “щедрими” у влаштуванні розкішного житла були багаті підприємці, котрі прагнули перевищити у розкошах родовиту аристократію. Рахунки лодзинських фабрик свідчать про те, що вони закуповували античні речі в антикварних магазинах Парижа, Відня, Берліна. Меблі для таких помешкань виготовлялися дорогими майстрами за взірцями готичного, ренесансного, барокового або стилю рококо. Стіни оздоблювали дорогими gobеленами, картинами з античної тематики. Невід'ємним елементом аристократичного палацу і помешкання буржуа були салони для прийому гостей, прикрашені численними картинами, вишуканими меблями, зброєю, люстрами та камінами. Магнатські палаци мали, як правило, великі бібліотеки, а часом і багаті колекції пам'яток матеріальної культури.

Центром моди вбрання вищих сфер польського суспільства залишався Париж. Паризька мода визначала стиль одягу у Варшаві, Познані і Кракові. З 70-х років різко змінилися зразки *жіночого одягу*, які підкреслювали тильний бік постаті жінки. У вжиток увійшли довгі вузькі спідниці з “турнюрами”, що робили фігуру опуклою з тильної сторони. У 80-х роках під впливом емансипаційного руху жінок прийшла мода на більш функціональний одяг, який був зручний під час подорожей – прості спідниці,

блузки, жакети за взірцем чоловічого вбрання. Незмінними залишилися корсети. Плащі були коротшими від спідниць, а капелюхи набирали форми лицарського шолому з квітками. Неодмінним елементом одягу були рукавички та шалі.

Рис.49. Картинки моди. 1884 р.

Менших змін зазнала *чоловіча мода*. Елегантні чоловіки одягались у подовжені жакети або піджаки коричневого чи оливкового кольору і брюки без манжет, світлі сорочки з високим комірцем і краватки з великим вузлом. Плащі оздоблювалися хутром на комірі. Офіційним вбранням залишався фрак.

Певних змін зазнали *форми відпочинку і розваг*. Насамперед зросло число осіб, які читали книжки і пресу, хоча більша частина населення залишалася неписьменною. Кількість польських книгарень збільшилася з близько 200 у 1870 р. до 500 у 1900 р. (найбільше їх було на терені Королівства Польського). Провідні позиції у виданні та продажу польської книжкової продукції займали фірми Гебетнера і Вольфа, М. Аркта у Варшаві.

Значно зріс інтерес населення до театральних вистав і музичних концертів, які відбувалися не тільки в спеціальних приміщеннях, а й в громадських та під відкритим небом (театри “огродове”). Аматорський театральний рух захопив певні кола міського населення; виникло чимало театральних гуртків, які виступали перед демократичною публікою, обмежуючися мінімальними декораціями й костюмами. Такі вистави відбувалися при великому напливі глядачів.

Завдання поширення здобутків світової та національної культури виконували різноманітні *салони і виставки*, в яких виставлялися й продавалися мистецькі твори. У Варшаві популярними були Салон Александра Кривульта, який діяв у 1880-1906 рр., Артистичний салон, у Кракові – Салон Арс. Вирішальне значення у пропаганді культурних здобутків мала поява *літографії*, яка дозволила масовими накладками поширювати репродукції творів мистецтва, краєвиди, образи міст і містечок, сцени з буденного життя.

У другій половині століття зародився *туристичний рух*, пов’язаний з прагненням краще пізнати свій край. Його розвитку сприяла мода на ровери, яка дозволила здійснювати порівняно далекі подорожі, насамперед у гірські райони Татр, Карпат. У 70-

х роках виникло *Галицьке татранське товариство* з центром у Новому Тарзі, а потім Закопане і Кракові. У 1887 р. воно нараховувало 1868 членів, серед яких майже половина походила з королівства і Познанщини. Заможні поляки виїжджали на відпочинок у країни Західної Європи, у Крим і на Кавказ. Менш заможні міщанські родини відпочивали у приміських селах, де винаймали помешкання на 2-3 тижні. У популярних для відпочинку місцевостях в горах, на річках швидко будувалися т.зв. “літні” оселі для приїжджих. У Галичині традиційним місцем відпочинку та лікування стали Криниця на Краківщині, Немирів і Трускавець на Львівщині. У Королівстві Польському популярним курортом наприкінці століття став Наленчув. На Помор’ї користувались увагою заможних Сопот, Колобжег. У місцях відпочинку почали будувати “пансіонати”, де можна було винайняти кімнату з кухнею або кілька кімнат. Однак загальна кількість відпочиваючих була ще невеликою: переїзд і платня за проживання була доступна лише заможним верствам.

У другій половині століття поширився *спортивний рух і фізична культура*. У 1867 р. з Чехії до Галичини прийшов “сокольський” рух, який заохочував молодь до занять фізичною культурою (гімнастичними вправами). 1884 р. у Львові була побудована перша спеціальна гімнастична зала, в якій могли одночасно займатись 500 осіб. Осередки *Гімнастичного товариства “Сокіл”* постали в інших містах Галичини. Незабаром в осередках “Сокола” почали проводити тренування з фехтування, веслування, кінного спорту й легкої атлетики. Проводилися змагання і показові виступи молоді, які збирали багато глядачів. У Львові 1870 р. виник *Гімнастичний заклад Е. Мадейського*, у Варшаві – *Гімнастично-лікувальний заклад С. Маєвського* і багато інших. Наприкінці століття з’явилися перші клуби лещатарів і роверистів.

Період позитивізму вніс до культурного розвитку поляків нові якості, які не були такими ефективними та яскравими, як за часів романтиків. Але вони були народжені пильнішою увагою до життя ширших верств суспільства, вносили до національної культури демократичні елементи, чим робили її ближчою не тільки до шляхті, а й селян, міщан, робітництва. У підсумку вони складали основну масу польської нації, яка наприкінці XIX ст. набувала нових рис.